

१०३०

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय इतिहास

सं. नं.

२

राजधर्म-प्रकाश

भाषांतरकार

महापद्मोपाध्याय श्रीतस्मार्तकर्मभारतेंद्र

वामन श्रीधरशास्त्री अग्निहोत्री

संगमनेरकर

REFBK-0004224

श्रावण शुद्ध १३ गुरुवार शके १८५२

किंमत १ रुपया

॥ श्रीशंकरो विजयते ॥

राजधर्म-प्रकाश

(मराठी भाषांतरासहित)

भाषांतरकार

8228

महामहोपाध्याय श्रीतस्मार्तकर्ममार्तंड

वामन श्रीधरशास्त्री अग्निहोत्री

(सर्व हक्क ग्रंथकर्त्याचे स्वाधीन)

प्रकाशक

यज्ञेश्वर वामन मुळे; बी. ए. एल्. एल्. बी. वकील, संगमनेर.

मुद्रक

रा. रा. शंकर नरहर जोशी, चित्रशाळा प्रेस १०२६ सदाशिव पेठ पुणे.

REFBK-0004224

शके १८५२

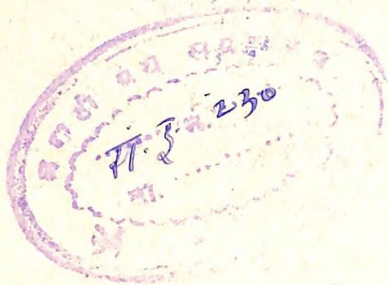
REFBK-0004224

सन १९३०

किंमत १ रुपाया.

पुस्तकें मिळण्याचें ठिकाण,
महामहोपाध्याय वामन श्रीधरशास्त्री अग्निहोत्री
यांचे गायत्रीमंदिरांत जि. अहमदनगर, तालुके पोष्ट संगमनेर

श्रीमंत महाराजाधिराज राजराजेश्वर सवाई यशवंतराव
होळकर बहादुर, राज्य इंदोर.

श्रीमती सौभाग्यवती राजमाता चंद्रावती महाराणीसाहेब,
इंदोर.

॥ श्रीशंकरो विजयते ॥

अर्पणपत्रिका.

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यन्नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तन्नमामि गजाननम् ॥

ज्या अखिल-ब्रह्मांड-नायकाच्या लीलेनें यच्चयावत् कार्ये घडतात, जो साध्वी द्रौपदी अवलेच्याही संकटांत धांव घेतो व जो अल्पशक्ति जीवांना परमपद प्राप्त करून घेतां यावे म्हणून त्यांस बुद्धिसामर्थ्य देतो, त्या परमकारुणिक श्रीगोपाळकृष्ण प्रभूच्या प्रेरणेनें, श्रीमत् होळकरकुलानंदवर्द्धिनी सौभाग्यवती राजमाता श्रीमती चंद्रावती महाराणीसाहेब इंदोर यांच्या उदार आश्रयाखाली तयार झालेलें “ राजधर्म प्रकाश ” पुस्तक श्री महाराणीसाहेब यांची स्वधर्मनिष्ठा, त्यांची रसज्ञता, मार्मिकता व त्यांचे ठिकाणीं असलेली दानशूरता, पातिव्रत्यादि सद्गुणांचे आदरार्थ परवानगी घेऊन रमादेव्यंश महाराणीसाहेब यांस कृतज्ञतापूर्वक अर्पण केले आहे.

—ग्रंथकर्ता.

प्रस्तावना. १

वेदशास्त्रसंपन्न महामहोपाध्याय वामन श्रीधरशास्त्री अभिहोत्री संगमनेरकर यांनी लिहिलेलें “ राजधर्म-प्रकाश ” हें पुस्तक लोकादरास, विशेषतः हल्लींच्या भारत वर्षांत राज्य करणाऱ्या राजांच्या आदरास, निःसंशय पात्र होईल. कारण प्राचीन आर्यांची राज्यपद्धति किती उदार होती याची कल्पना या पुस्तकावरून प्रत्येकास होईल. मन्वादिस्मृति ग्रंथांतून योग्य उतारे काढून शास्त्रीबुवांनी प्राचीन काळच्या सुराज्याचा आदर्श वाचकांपुढें ठेवला आहे. यांतील अनेक धर्म अजूनही सर्व राजांनी पाळण्यासारखे आहेत. यामुळें या पुस्तकास विशेष उपयोगिता आले आहे. केवळ प्राचीन राज्यपद्धति कशी होती हें समजाविण्यासाठी हें पुस्तक लिहिलेलें नसून हल्लींच्या प्रत्यक्ष व्यवहारांतही यांतील अनेक धर्मांचें अवलंबन श्रेयस्कर आहे हें दाखविण्यासाठी याचा उपयोग होणार आहे. जे कित्येक अल्पस्वल्प धर्मांचे भाग हल्लींच्या काळां अनुपयोगी आहेत, ते शास्त्रीबुवांनी यथायोग्यच यांत संगृहीत केले नाहींत; पण आर्य-राजधर्मांचें जें हृदगत प्रजेचें औरस पुत्रवत् पालन तें यांत उत्तम रीतीनें प्रथित केलें आहे. त्याचप्रमाणें पूर्वी प्रजेपासून किती कर घेत होते व कशासाठी घेत होते ही या ग्रंथांत घेतलेली माहिती हल्लींच्या काळां ध्यानांत घेण्यासारखी आहे. याशिवाय राजेलोकांचें स्वतःचें वर्तन कसें असावें याचें यांत दिलेलें वर्णन हल्लींही पाहण्यासारखें आहे. तात्पर्य, हें पुस्तक केवळ प्राचीन परिस्थितीचा परिचय देणारें नसून प्राचीन भारतीय आर्यांच्या सार्वकालीन उदात्त राजधर्मांचें चित्र रेखाटणारें आहे. आणि म्हणूनच तें सर्वांस वाचनीय होईल. प्राचीन शास्त्रवचनाधारें राजधर्म-वर्णन करण्याची शास्त्रीबुवांची कल्पना अभिनंदनीय आहे. कारण यांतील उपदेश पूर्वधर्मशास्त्राच्या आधारे असल्यानें हिंदु राजांस तरी मान्य व मननीय होईल. किंबहुना या ल्हान पुस्तकांत मुख्य राजधर्म संगृहीत केला असल्यानें याचें शिक्षण प्रत्येक राजपुत्रास देण्यासारखें आहे. नवीन राजशास्त्राबरोबर आपल्या परंपरागत शास्त्राचा परिचय प्रत्येक हिंदुराजपुत्रास असावा असें मला वाटतें. अर्थात् या दृष्टीनें या पुस्तकानें राजपुत्रांच्या शिक्षण-पुस्तकांत महत्त्वाची भर पडते यांत शंका नाहीं.

चिंतामण विनायक वैद्य.

एम्. ए. एल्. एल्. बी.

प्रकाशकाचे चार शब्द

विद्वद्भ्यं श्रीयुत चिंतामणराव वैद्य यांनीं आपल्या परम मार्मिक प्रस्तावनेंत म्हटल्याप्रमाणें हा “राजधर्म-प्रकाश” नामक ग्रंथ प्रत्येक हिंदु राजपुत्रास व राजे-रजवाड्यांना अत्यंत उपयुक्त होईल अशी आशा वाटते. त्याप्रमाणेंच ह्या पुस्तकांत साधारण गृहस्थाश्रमी लोकांना उपयोगी पडतील. अशीं पुष्कळ वचनें महाभारतांतलीं उद्योगपर्व व इतर सर्वमान्य ग्रंथांतून घेतलेलीं आहेत. करितां सामान्य जनताही ह्या ग्रंथाचें वाचन करील अशी आशा आहे.

॥ शशिकरो विजयते ॥

राजधर्म-प्रकाश ग्रंथाची अनुक्रमणिका.

प्रकरण पहिलें.

	राजधर्म.	पृ.
राजाचे उत्पत्तीचें कारण.	...	१
राजास कशा रीतीनें निर्माण केलें आहे.	...	२
राजाचें महत्त्व.	...	३
राजाचा अपमान न करण्याविषयी.	...	३
राजा पांच प्रकारचीं रूपें धारण करितो.	...	३
राजाला धर्मराजाची पदवी केव्हां प्राप्त होते.	...	४
चंद्ररूपी राजा.	...	४
कुबेररूपी राजा.	...	४
राजा कसा असावा.	...	५
राजानें काय काय शिकलें पाहिजे.	...	६
राजाचीं कर्तव्यें.	...	६
राजानें वृद्धोपासना करावी व त्याचेपासून विनय शिकावा.	...	७
राजानें धर्मानें पृथ्वीचें पालन करावें.	...	८
क्षत्रिय राजाचा धर्म.	...	८
स्वकर्तव्य पालनाचें फळ.	...	१०
व्यवहार कसा चालवावा.	...	१०
राजवर्तन.	...	११
राजानें जितेंद्रिय असावें.	...	१२
राजानें जुगार, परस्त्री सुरापानादि न करण्याविषयी.	...	१२
कामापासून उत्पन्न होणारीं दहा व्यसनें.	...	१३
क्रोधापासून होणारीं आठ व्यसनें.	...	१३
लोभत्यागाविषयी.	...	१४

राजाचे पांच प्रकारचे यज्ञ.	१४
राजांनै सर्वांशौ समदृष्टि ठेवावी.	१४

प्रकरण दुसरें.

राजाचें निवासस्थान.

राजांनै कोणत्या प्रदेशांत राहावें.	१५
किल्ला कोठें बांधावा.	१५
किल्ल्याच्या आश्रयानें राजधानीचें शहर वसवावें.	१६
किल्ला बांधण्यापासून फायदा.	१७
किल्ल्यांत काय काय सामग्री असावी.	१७
राजमहाल कोठें बांधावा.	१८

प्रकरण तिसरें.

राजाची दिनचर्या.

राजांनै प्रधानाबरोबर मसल्लत केल्यावरचें काम.	१९
राजाचा स्नानभोजनादि विधि.	२०
राजांनै कसें भोजन करावें व कोणते अलंकार घालावेत.	२०
राजांनै कोणकोणत्या ठिकाणीं सावध राहावें.	२१
अन्तःपुरविहार.	२१
लष्करची पाहणी.	२१
संध्याकाळचें कार्य.	२२
रात्रीचें कार्य.	२२

प्रकरण चवथें.

दान, बाक्षिस व सन्मान.

पवित्र आठ वस्तु.	२३
राजांनै ब्राह्मणांस मिळत असल्लें द्रव्य देण्याविषयीं संमती द्यावी.	२४
श्रोत्रियाचें रक्षण करण्याविषयीं.	२५
दान देण्यासाठीं धन कशा रीतीनै मिळविणें.	२५
सत्पात्र कोणाला म्हणावें.	२६
राजांनै भूमिदानाची सनद करून देणें.	२६

विजयी योद्ध्यांचा सन्मान.	२७
सार्वजनिक कार्य करणाऱ्यांचा राजाने सत्कार करावा.	२७
राजाने देवळें मंदिरे बांधवावी.	२८
विहिरी, कूप, तलाव, बांधण्याविषयी.	२८
अधिकार्यांवर नजर व अधिकारपरत्वे सन्मान.	२९
स्वकर्तव्यपालनाचे फळ.	२९

प्रकरण पांचवें.

प्रजारक्षण.

संस्कार झालेल्या क्षत्रियाने देशाचे रक्षण करावे.	२९.
राजाने प्रजारक्षण करणे हाच मुख्य धर्म.	३०
प्रजारक्षणापासून मिळणारे फळ.	३१
प्रजारक्षण न केल्यास राजाचे नुकसान.	३२

प्रकरण सहावें.

प्रजाधर्म.

प्रजेवर राजाच्या मालकीचे कारण.	३३
प्रजाजनाना राजाची अवगणना न करण्याचे कारण.	३३
राजाज्ञा न पाळणारांचे नुकसान.	३३

प्रकरण सातवें.

वर्णाश्रमधर्म.

वर्णाश्रमधर्म रक्षण करण्यासाठी राजा ईश्वराने उत्पन्न केला आहे.	३४
स्वधर्माने वागणारास उत्तम फळ.	३४
द्विर्घांना व्याभिचारापासून परावृत्त करणे.	३५
व्याभिचारापासून नुकसान.	३५
व्यवहारांतील कायदे शास्त्रास धरून असावेत.	३६
ब्राह्मणांचे धर्मशास्त्रविषयक वादांत राजाने बोलू नये.	३७

प्रकरण आठवें.

अनाथ-रक्षण.

अनाथ वगैरे लोकांचा सांभाळ.	३७.
---------------------------------	-----	-----	-----

घालक व अनाथ स्त्रियांचें धनाचें रक्षण.	३८
निपुत्रिक व प्रोषितभर्तृका स्त्रियांच्या धनाचा अपहार केल्यास शिक्षा.	३८

प्रकरण नववें.

नेमणुका.

पुरोहित कसा असावा.	३९
सर्व कार्यांत राजानें ज्योतिषांचा सल्ला घ्यावा.	३९
मंत्री किती व कशाप्रकारचे नेमावेत.	३९
मुख्यप्रधान कसा असावा.	४०
अधिकारी कसे असावेत.	४०
दूत (वकील) कसा असावा.	४१
उत्तम दूतांचें लक्षण.	४१
दूतांचें महत्त्व.	४२
ग्रामाधिपतींच्या उपजाविकेचें साधन (पगार).	४२
प्रत्येक नगरांत एकेक अधिकारी नेमावा.	४२
या अधिकाऱ्यांचें कर्तव्य.	४३
राजदरवारांत सभासद कसे असावेत.	४४

प्रकरण दहावें

राजनीति.

सभेंत वसल्यावरचें काम.	४४
विचार करण्याचा वेळ.	४५
विचारस्थळ.	४५
विचार गुप्त ठेवण्याविषयी.	४५
मसलतीचें वेळीं कोणांस जवळ ठेवूं नये ?	४६
प्रधानाबरोबर कोणकोणत्या वावर्तात व कशारीतीनें मसलत करावी.	४६
राजानें शत्रुपक्षाच्या राजाच्या हालचाली पाहून त्याप्रमाणें सावध राहणें.	४८
राज्याचीं सात अंगें.	४८
राजमंडळास अनुकूल करून घेण्याविषयी.	४८
शत्रु मित्र व उदासीन-प्रकृति राजा कोणास म्हणावें.	४९
सामदानादि उपाय	४९

साम व दंड यांची प्रशंसा.	४९
दंड अगदीं शेवटचा उपाय.	५०
आपत्कालीं कशाकशाचें रक्षण करावें.	५१
कशारीतीनें वर्तन केलें असतां राजा शत्रूपासून पराभव पावत नाहीं.	५१
संधि केव्हां करावा.	५२
कोणत्या शत्रूबरोबर संधि करावा.	५२
लढाई न करितां संधि कोणाबरोबर करावा.	५३
कोणत्या राजाचा आश्रय करावा.	५३
मित्र शत्रु व उदासिन-प्रकृति राजापासून सावध राहणें.	५४
कोणाचा आश्रय करून शत्रूशीं लढावें.	५४
संभ्रमांत दोष दिसल्यास युद्ध करणें.	५४
शत्रूवर स्वारी केव्हां करावी.	५५
जिंकलेल्या देशाचा आचार व व्यवहार न बदलण्याविषयीं.	५६
अनीतीनें वागणाऱ्या राजास शत्रू पराभूत करतात.	५६
स्थिरमित्रापासून लाभ.	५७
कोणता मित्र चांगला ?	५७

प्रकरण अकरावें.

निधि.

राजास द्रव्याचें भांडार सांपडलें असतां त्याची व्यवस्था.	५७
भूर्भात धातूची खाण निघाल्यास तांबेर राजाचा हक्क.	५८
भांडार सांपडलें असतां राजास न कळाविल्यास.	५८
हरवलेलें धन राजाजवळ आलें असतां तें परत देण्याची व्यवस्था.	५८
चोरीचा माल भरून देण्याविषयीं.	५९

प्रकरण बारावें.

करादान.

कर घेण्याचीं कारणें.	६०
कराचें प्रमाण.	६०
वार्षिक कर घेण्याविषयीं.	६०
कोणत्या वस्तूवर किती कर घ्यावा.	६१

जकात कित्ती घ्यावी.	६२
ब्यापारावरील कर.	६२
वेठीविषयी.	६२
राजानें कोणापासून कर घेऊं नये.	६३
अन्यायानें कर घेण्यापासून होणारें नुकसान.	६४
न्यायानें कर घेणाऱ्या राजाची ऐहिक व पारमार्थिक सामर्थ्याची वृद्धि.	६४
शास्त्रविहित नियमाप्रमाणें कर घेण्याचें फल.	६५

प्रकरण तेरावें.

व्यवहार (कोर्टातील विवाद).

पूर्व कालांत व्यवहार नव्हता.	६५
व्यवहार कशा रीतीनें पाहावा.	६६
राजानें मंत्र्याबरोबर सभेंत प्रवेश करावा.	६६
सभालक्षण.	६६
राजानें सभेंत जाऊन काम पाहण्याविषयी.	६७
सरन्यायाधिशानें सभेंत कशा रीतीनें प्रवेश करावा.	६८
न्यायदानाच्या कामास आरंभ कसा करावा.	६८
न्यायाधिशानें सभासदास उद्देशून भाषण.	६८
राजानें धनलोभानें विवाद उत्पन्न करूं नयेत.	६९
व्यवहाराचीं आठ अंगें.	६९
अन्याय करणाऱ्या सभासदांची हानि.	७०
न्यायसभेंत असत्य भाषणाचा निषेध.	७०
न्यायाचें कामांत अन्यायामुळें होणाऱ्या पातकाचे चौघे विभागी.	७१
बरोबर न्याय झाल्यास राजा व सभासद दोषमुक्त.	७१
धर्म हाच खरा मित.	७१
सभासदांनीं राग, द्वेष न ठेवण्याविषयी.	७२
अठरा प्रकारचे कज्जे.	७२
कज्जाचा निकाल कसा करावा.	७३
न्यायाधिशानें भांडणांतील सत्य शोधून काढावें.	७३
धर्मशास्त्र व अर्थशास्त्र यांचा मेळ घालून निकाल करावा.	७४

धर्मशास्त्र व अर्थशास्त्र यांमध्ये विरोध येत असल्यास तेथें धर्मशास्त्र मानावें.	७४
धर्मशास्त्रामध्ये विरुद्ध मतें येतां लोकव्यवहार मानावा.	७५
राजा लोकप्रिय केव्हां होतो?	७५
राजाबरोबर प्रजेची ऐक्यता.	७६
वजनें मापें तपासण्याविषयी.	७६
वादीप्रतिवादींच्या अंतःकरणांतील भाव कशारीतीनें ओळखावा.	७६
सभासदांच्या लायकविद्दल राजानें तपासणी करावी.	७७
साक्षीदारांची व दस्तऐवजांतील चूक राजानें शोधून काढावी.	७७
कोणत्या बाबतींत त्वरित निकाल करावा.	७८

प्रकरण चवदावें.

साक्ष व साक्षीदार.

साक्षीदार तीनपक्षां कमी असूं नयेत.	७८
साक्षीस योग्य कोण.	७९
राजादिकांची साक्ष न घेण्याविषयी.	८०
प्रसंगविशेषीं स्त्री, बाल व ब्रह्म हेही साक्षी होऊं शकतात.	८२
परस्परविरुद्ध साक्षी झाल्यास बहुमत ग्राह्य मानावें.	८३
साक्षीदारानें सत्य कथन करण्याविषयी.	८४
असत्य साक्षीपासून रौरवप्राप्ती.	८४
धाकदपटशाशिवाय स्वाभाविकपणें साक्षीदार जें सांगतात तेंच ग्राह्य.	८५
न्यायाधीशानें शांतवृत्तीनें साक्षीदारास प्रश्न विचारावेत.	८५
सत्य साक्षीपासून उत्तम-लोक-प्राप्ती.	८५
असत्य साक्षीदारास वरुण-पाश-बंधन.	८६
साक्षीदारांनीं असत्य सांगूं नये कारण त्यास आदित्यादि देवता पहात असतात.	८७
वर्णचतुष्टयास निरनिराळी शपथ.	८८
मिथ्यासाक्षीस ब्रह्महत्यासदृश पातक.	८९
गाई, अश्वदि पशूकरितां असत्य बोलणाराचे पितरांस अधोगति.	८९
सुवर्णभूम्यादिकाकरितां अनृत बोलल्यास पूर्वजांच्या हत्येचें पाप.	९०
चोरीचें धनाविषयी राजाचें कर्तव्य.	९१

हरखलेले व चोरसि गेलेले द्रव्यावर एक वर्षानंतर राजसत्ता.	९१
बेवारसी मिळकतीची व्यवस्था.	९१
मालक कसा ओळखावा.	९२
राजानें क्षमा दाखविण्याविषयी.	९२
चुर्कानें अन्याय झाल्यास त्याचा पुनः निवाडा करावा.	९३
धर्माप्रमाणें न्याय देणाऱ्या राजास फायदे.	९३

प्रकरण पंधरावें.

राजसेवक.

सेवक आठ गुणांनी युक्त असावेत.	९४
भृत्यरक्षण.	९४
त्याज्य सेवक.	९५
राजसेवकांचें वर्तन.	९६

प्रकरण सोळावें.

दंड

वाईट मार्गानें जाणारास दंड.	९८
दंडानेंच सर्व लोक वश होतात.	९८
दंडाची प्रशंसा.	९८
अपराधाचें स्वरूप पाहून दंडाची योजना.	९९
दंड करण्यास राजा अधिकारी.	९९
दंड करणारा राजा सत्यप्रतिज्ञादि गुणांनी युक्त असावा.	९९
न्यायानें दंड केल्यास उत्तम फल व अधर्मानें दंड केल्यास वाईट फल.	१००
राजानें दंडास पात्र असलेल्यांना दंड न केल्यास.	१००
चोरास शिक्षा केल्यानें राजास यश.	१०१
चोरास शासन न केल्यास राजास चोराचें पाप.	१०१
साहस करणारास ताबडतोब शिक्षा.	१०२
विषप्रयोगादि साहस करणारास देहान्त शिक्षा.	१०२
कोणतेही कारणानें साहस करणारास सोडूं नये.	१०३
अपराध्याविषयीं राजानें यमाप्रमाणें वर्तन ठेवावें.	१०३

पांच प्रकारचे गुन्हे करणाऱ्यांचा राजानें निग्रह करावा.	१०४
दंडाचे प्रकार.	१०४
दंड करण्याचा अनुक्रम.	१०४
राजास अदंड्य कोणांच नाही.	१०५
राजा अदंड्य आहे.	१०५
ब्राम्हणास देहदंड नाही.	१०६
ब्राम्हणास कोणता अपराध माफ ?	१०६
सर्वस्व हरण करण्यामध्ये उपजीविकेची साधनें राजानें हरण करूं नयेत.	१०७
राजनिंदा करणारास शिक्षा.	१०७
राजास प्रहार केल्यास मोठी शिक्षा.	१०७
राजाचे सिंहासनावर व वहानावर बसणारास शिक्षा....	१०८
लांच घेणारास शिक्षा.	१०८
बाग, तलाव, मोडणारास व गुरुपत्न्यादिगमन करणारास शिक्षा.	१०९
चोरास आश्रय देणारास शिक्षा.	११०
देवद्रव्य व ब्राम्हणद्रव्य घेणारास शिक्षा.	११०
मुलीचें लग्न करून मुलीस वराचे स्वार्धान न केल्यास दंड.	१११
कन्येचे दोष छपाविणारास शिक्षा.	१११
कन्येवर मिथ्या आरोप करणारास दंड.	१११
सार्धा स्त्रीचा त्याग केल्यास.	११२
स्त्रीनें नवऱ्याचा त्याग केल्यास.	११२
व्यभिचारी पुरुषांस दंड.	११२
परस्त्रीवर बलात्कार करणारास शिक्षा....	११३
अपराधाबद्दल दंड केल्यास मनुष्यास पुनः अपराधी म्हटल्यास शिक्षा.	११३
द्यूत खेळणारास शिक्षा.	११३
कर्जाऊ घेतलेलें द्रव्य न दिल्यास.	११४
खोटा तराजू व खोटें माप देणारास शिक्षा.	११४
स्त्रीधन हरण करणारास शिक्षा.	११४
सुवर्णाची चोरी करणारास शिक्षा.	११५

प्रकरण सतरावें.

संग्राम.	११६
प्रजारक्षणासाठी युद्ध.	११६
युद्धांतून भीतीने परत न येण्याविषयी....	११६
योद्ध्यांचे धर्म.	११७
शत्रूवर स्वारी केव्हां करावी.	११८
चढाई करतांना कोणत्या प्रकारची ब्यूहरचना करावी....	११९
रक्षणाकरिता सैन्याची टोळी ठेवणे.	११९
लढाईमध्ये मुक्काम कोठे करावा.	१२०
राजानें युद्धांत नेहमी पद्मब्यूह करून राहणे.	१२०
सैन्यांत फूट पडूं न देण्याविषयी.	१२०
शत्रूकडून परत आलेल्या नोकरापासून सावध राहणे.	१२१
लढाईत कोणास मारूं नये.	१२१
कोणत्या ठिकाणी कशा रीतीने युद्ध करावें.	१२२
लढाईचे पूर्वी प्रथम सामादि उपाय करावेत.	१२३
राजानें कुलीन राजकुलाचा उच्छेद करूं नये.	१२३
सामादि उपायांनें शत्रू वश होत नसल्यास लढाई करणे.	१२४
विजय झाल्यावरचीं कर्तव्ये.	१२४

परिशिष्ट

प्रकरण अठरावें.

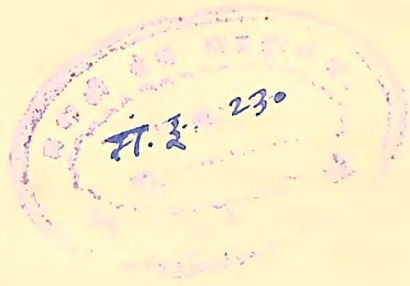
सदुपदेश

उद्योगपर्वांतर्गत धृतराष्ट्र विदुर संवाद....	१२५
पांडित कोणास म्हणावें....	१२५
मूर्खांचीं लक्षणें.	१२६

सत्प्रशंसा.	१२७
क्षमा-प्रशंसा.	१२८
न्यायानें मिळविलेल्या द्रव्याचा अपात्री दानानें दुरुपयोग.	१२८
कामक्रोधादिकांचा त्याग.	१२९
वृद्धादि चतुष्टयांचा स्वगृहीं बास.	१२९
पंचाम्निसेवन.	१३०
ऐश्वर्येच्छनें-सहा दोष वर्ज करावेत.	१३०
जगांत मुख्य सहा सुखें.	१३१
सहांची सहावर उपजीविका.	१३१
सहा माणसें त्वरित उपकार विसरतात.	१३१
आठ गुणांनीं पुरुषाचा उदय.	१३२
दहा पुरुष धर्म जाणत नाहीत.	१३२
धुरंधर पुरुष	१३२
श्रेष्ठ कोणास म्हणावें.	१३३
भ्रमराप्रमाणें द्रव्यग्रहण.	१३३
दुसऱ्याचा हेवा केल्यापासून नुकसान.	१३४
वाग्वाणापासून मर्मभेद.	१३५
धर्माचे अष्टविध मार्ग.	१३५
भावां सुखोपाय.	१३५
उत्तम पुरुषाचें लक्षण.	१३६
सतरा प्रकारचे दोषांनीं पुरुष निंघ होतो.	१३८
मनुष्याच्या आयुष्य हानीचीं कारणें.	१३९
परिमित भोजनापासून सहा गुण.	१४०
वडिलांस नमस्कार करणें	१४०
स्त्रियांचें रक्षण.	१४१
संपत्तिप्राप्तीचीं साधनें.	१४२
ज्ञाति-मैत्री.	...	⋮	१४२
सन्मित्र लक्षण.	१४३

(१८)

आयुष्यवर्धक गोष्ठी	१४३
उद्योगानें लक्ष्मीप्राप्ति.	१४३
अग्नि उपासना.	१४४
बृद्धोपासना.	१४४

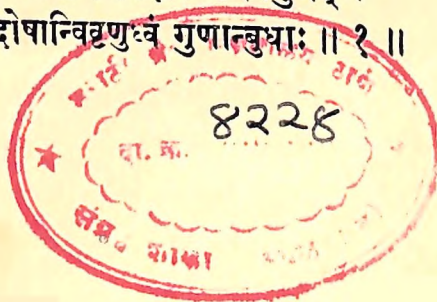

॥ श्रीगजाननो विजयते ॥

अगजाननपद्मार्कं गजाननमहर्निशम् ।
अनेकदं तं भक्तानामेकदंतमुपास्महे ॥ १ ॥
शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजे ।
सर्वदा सर्वदाऽस्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात् ॥ २ ॥
चन्द्राननार्धदेहाय चन्द्रांशुसितमूर्तये ।
चन्द्रार्कानलनेत्राय चन्द्रार्धशिरसे नमः ॥ ३ ॥
जाह्नवी मूर्ध्नि पादे वा कालः कण्ठे वपुष्यथ ।
कामारिं कामतातं वा कंचिदेवं भजामहे ॥ ४ ॥
श्रीसद्गुरुं विश्वनाथं सच्चिदानंदरूपिणम् ।
वन्देऽहं श्रीधरं तातं मातरं हरिणीं सतीम् ॥ ५ ॥

विदुषां प्रार्थना ।

दृष्टं किमपि लोकेऽस्मिन्न निर्दोषं न निर्गुणम् ।
आवृणुध्वमतो दोषान्विवृणुध्वं गुणान्बुधाः ॥ १ ॥

राजधर्म—प्रकाश.

प्रकरण पहिलें.

राजधर्म.

राजधर्म सांगण्याची प्रतिज्ञा.

मनु:—

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः ।

संभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥

—अध्याय ७, श्लोक १.

राजाचें कर्तव्य कोणतें, राजानें कसें वागावें, राजाची उत्पत्ति कशी झाली व राजाला परमसिद्धि कशी प्राप्त होईल तें मी आतां सांगतां.

राजाच्या उत्पत्तीचें कारण.

मनु:—

अराजके हि लोकेऽस्मिन्सर्वतो विद्रुते भयात् ।

रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥

—अध्याय ७, श्लोक ३.

राजा नसतां तर बलाढ्यापासून जगाला सर्वप्रकारें तास पोहोंचला असता म्हणून चराचराच्या रक्षणासाठीं ईश्वरानें राजाला उत्पन्न केलें.

बृहत्पराशरः—

नापृच्छेद्यदि राजानं दण्डं नाप्याचरिष्यतः ।
नामास्यास्तमेष्यति च नाभविष्यज्जगत्स्थितिः ॥

—अध्याय १०, श्लोक ५.

राजापार्शी कोणी मागायला आला नाही व राजानें अपराध्याला शिक्षाही केली नाही तर राजाचें नांवसुद्धां राहणार नाही व जगाची सुस्थितिही राहणार नाही.

राजाला कसें निर्माण केलें.

मनुः—

इन्द्रानिलयमार्काणामग्रेषु वरुणस्य च ।
चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥
यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥

—अध्याय ७, श्लोक ४-५.

इन्द्र, वायु, यम, सूर्य, अग्नि, वरुण, चन्द्र व कुबेर या सर्वांचा सारभूत अंश घेऊन ईश्वरानें राजाला निर्माण केलें आहे. म्हणून हा आपल्या तेजानें सर्व प्राणिमात्रांचें अतिक्रमण करितो.

बृहत्पराशरः—

नृपो वेधाः नृपः शम्भुर्नृपोऽर्को विष्टरश्वाः ।
दाता हर्ता नृपः कर्ता नृणां कर्मानुसारतः ॥

—अध्याय १०, श्लोक ४.

राजा ब्रह्मा-शंकर-सूर्य-विष्णु स्वरूपी होय व तो लोकांच्या कर्माप्रमाणें त्यांचा दाता, हर्ता, व कार्यकर्ता होतो.

राजाचें महत्त्व.

बृहस्पराशरः—

भूमृद्भूमौ परो देवः पूज्योऽसौ परदेवकः ।
स विधाता च सर्वस्य रक्षिता शासिताऽपि च ॥

—अध्याय १०, श्लोक २.

यां पृथ्वीतलावर राजा हें एक अत्यंत श्रेष्ठ व पूजनीय असें दैवत आहे. राजा हाच सर्व गोष्टींचा कर्ता, सर्वांचा रक्षिता व शासनकर्ता होय.

राजाचा अपमान करूं नये.

मनुः—

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ।
एकमेव दहत्यग्निंरं दुरुपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥

—अध्याय ७, श्लोक ८-९.

राजा जरी अल्पवयी असला तरी तो सामान्य मनुष्य समजून त्याचा अपमान करूं नये, कारण राजा म्हणजे नररूप धारण करणारी ती एक देवताच होय. अग्नि जवळ येणाऱ्या एकालाच जाळतो. पण राजारूपा अग्नि कुल, धनधान्य, पशु इत्यादि सर्वांचा नाश करतो.

राजा पांच प्रकारचीं रूपें धारण करतो.

नारदः—

पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः ।
अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य धनदस्य च ॥

—अध्याय १७, श्लोक २६.

अति पराक्रमी राजा पांच प्रकारचीं रूपें धारण करितो. इंद्र, अग्नि, सोम, यम व कुवेर.

राजाला धर्मराजाची पदवी केव्हां प्राप्त होते.

बृहस्पराशरः—

धर्मासनस्थः श्रुतिशास्त्रद्रष्टा शुभाशुभाचारविचारकृत्स्यात् ।
धर्मेषु दानं त्वयकृत्सु दण्डं यदाऽवनीशः स च धर्मराजः ॥

—अध्याय १०, श्लोक ७२.

जेव्हां राजा धर्मासनावर बसून वेदशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें सारासार विचार करून धार्मिकांना दानधर्म करितो व पाप्यांना दण्ड करितो तेव्हां त्याला धर्मराज म्हणतात.

चंद्ररूपी राजा.

नारदः—

विगतक्रोधसन्तापो हृष्टरूपो यदा नृपः ।
प्रजानां दर्शनं याति सोम इत्युच्यते तदा ॥

जेव्हां क्रोध आणि संताप सोडून प्रसन्न मुद्रेनें राजा प्रजेला दर्शन देतो तेव्हां त्याला सोमरूप म्हणतात. ।

कुवेररूपी राजा.

नारदः—

यदा त्वर्थिगुरुप्राज्ञभृत्यादीन्पृथिवीपतिः ।
अनुगृह्णाति दानेन तदा स धनदः स्मृतः ॥

—अध्याय १७, श्लोक ३१.

जेव्हां याचक, गुरु, पंडित, नोकर वगैरेंना दान देतो तेव्हां राजाला कुवेररूप म्हणतात.

राजा कसा असावा.

याज्ञवल्क्यः—

महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ।

विनीतः सत्त्वसंपन्नः कुलीनः सत्यवाक्छुचिः ॥

—अध्याय १, श्लोक ३०९.

स्वरन्ध्रगोप्तान्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।

विनीतस्त्वथ वार्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः ॥

—अध्याय १, श्लोक ३११.

राजा मोठा उत्साही, पुष्कळ दानधर्माकडे लक्ष असलेला, दुसऱ्यांनं केलेले उपकार न विसरणारा, वृद्धांची सेवा करणारा, नम्र, सत्वशील, कुलीन, खरें बोलणारा, व पवित्र असावा. तसेंच आपल्या प्रभु—आमात्य इत्यादि सात अंगांत कांहीं व्यंग असल्यास तें दृष्टोत्पत्तीस न येऊं देणारा, न्यायशास्त्र, अर्थशास्त्र, शेती, व वेदविद्या जाणणारा असा असावा.

विष्णुः—

देवब्राह्मणान्सततमेव पूजयेत् ।

वृद्धसेवी भवेद्यज्ञयार्जी च ।

न चास्य विषये ब्राह्मणः क्षुधातोऽवसीदेत् ।

न चान्योऽपि सत्कर्मनिरतः ॥

—अध्याय ३.

राजांनं देव आणि ब्राह्मण यांची सतत पूजा करावी. वृद्धांची सेवा करावी व यज्ञयाग करावें. तसेंच त्याच्या राज्यांत ब्राह्मण किंवा दुसरा कोणी सत्कर्मनिरत मनुष्य भुक्तेनं पीडित होत्साता राहूं नये.

राजानें काय काय शिकावें ?

मनुः—

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥

—अध्याय ७, श्लोक ४३.

तीन वेद जाणणाऱ्या लोकांपासून तीन वेदांचें ज्ञान मिळवावें, दण्ड, नीति त्या शास्त्रज्ञांपासून शिकावी. तर्कविद्या तार्किकांपासून शिकावी, आत्मज्ञांपासून आत्मविद्या शिकावी. कृषिवाणिज्यादि सामान्य लोकांपासून शिकावीत.

राजाचीं कर्तव्यें.

मनुः—

ब्राह्मणान्पर्युपासति प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।
त्रैविद्यवृद्धान्विदुषंस्तिष्ठेत्तेषां च शासने ॥

—अध्याय ७, श्लोक ३७.

राजानें दररोज प्रातःकाळीं उठून तिन्ही वेदांचें अध्ययन केलेल्या विद्वान ब्राह्मणांची सेवा करावी व त्यांची आज्ञा पाळावी.

नारदः—

तस्य धर्मः प्रजारक्षा वृद्धप्राज्ञोपसेवनम् ।
दर्शनं व्यवहाराणामुत्थानं च स्वकर्मसु ॥

—प्रकीर्णव्यवहारपद ११, श्लोक ३३.

राजाचा धर्म म्हणजे प्रजेचें रक्षण, वृद्ध व शहाण्या लोकांची सेवा करणें, व परिश्रमपूर्वक कर्तव्य करणें हा होय.

राजानें वृद्धांची सेवा करावी व त्यांच्यापासून विनय शिकावा.

मनु:—

वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान्वेदविदः शुचीन् ।

वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ।

.तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मापि नित्यशः ।

विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ।

—अध्याय ७, श्लोक ३८—३९.

वेद जाणणाऱ्या व पवित्र अशा वृद्ध ब्राह्मणांची नित्य सेवा करावी. वृद्धांची सेवा करणाऱ्यांना राक्षससुद्धां पूज्य मानतात. विनय-शालि राजानेंसुद्धां त्यांच्यापासून अधिक विनय शिकावा. अत्यंत विनयशालि राजा कधीही नाश पावत नाही.

विनय प्रशंसा.

मनु:—

बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः

वनस्था अपि राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ।

वेनो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः ।

सुदासो यवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥

पृथुतु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान्मनुरेव च ।

कुवेरश्च धनैश्वर्यं ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः ॥

अध्याय ७, श्लोक ४०—४२.

अविनयामुळें पुष्कळ राजे सपरिवार नष्ट झाले आहेत. उलटपक्षीं अरण्यांत राहणाऱ्यांनासुद्धां विनयामुळें राज्यें प्राप्त झालीं आहेत. अविनयामुळें नहुष राजा, सुदास, यवन, सुमुख व निमियांचा नाश

ज्ञान, उलट विनयामुलें पृथूला राज्य प्राप्त झालें, तसेंच मनूलाही, कुबेराला धनाचें ऐश्वर्य प्राप्त झालें व विश्वामित्पाला ब्राह्मण्य प्राप्त झालें.

धर्मानें पृथ्वीचें पालन करावें.

वृद्धहारीतः—

विमृश्य धर्मविद्धिश्च विमलैः पापभीरुभिः ।

धर्मेणैव सदा राजा शासयेत्पृथिवीं स्वकाम् ॥

पवित्र, पापभीरु आण धर्मज्ञ अशांशीं विचारविनिमय करून राजानें नेहमीं धर्मानें आपलें राज्य चालवावें.

क्षत्रिय राजाचा धर्म.

पराशरः—

क्षत्रियो हि प्रजा रक्षञ्छत्रपाणिः प्रदण्डवान् ।

निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥

अध्याय १, पंक्ति १३-१४.

क्षत्रिय राजानें शस्त्र धारण करून प्रजेचें रक्षण करावें, अपरा-ध्यांना शिक्षा करावी. शत्रूचें सैन्य जिंकून धर्मानें पृथ्वीचें पालन करावें.

लघुविष्णुः—

तेजः सत्यं धृतिर्दाक्ष्यं संग्रामेष्वनिवर्तिता ॥

दानमीश्वरभावश्च क्षत्रधर्मः प्रकीर्तितः ॥

—अध्याय ५, श्लोक २.

आपला रुबाव राखणें, सत्य बोलणें, धैर्याचा अवलंब करणें, संग्रामांतून पळून न जाणें, दान करणें व सत्ताधीशपणा राखणें हा क्षात्रधर्म होय.

लघुविष्णुः—

त्रीणि कर्माणि कुर्वीत राजन्यस्तु प्रयत्नतः ।
दानमध्ययनं यज्ञं ततो योगनिषेवणम् ॥
ब्राह्मणानां च सन्तुष्टिमाचरेत्सततं तथा ।
तेषु तुष्टेषु नियतं राज्यं कोशश्च वर्धते ॥

—अध्याय ५, श्लोक ४-५.

क्षत्रियानें प्रयत्नपूर्वक तीन कामें केलीं पाहिजेत—दान—अध्ययन व यज्ञ व नंतर योगमार्गाचा अवलंब करावा. त्याप्रमाणेंच नेहमीं ब्राह्मणांना संतुष्ट करावें; कारण ते संतुष्ट झाले असतां राज्य व खजिना यांची वृद्धि होते.

लघुबुधः—

दद्याद्दानं द्विजातिभ्यो धर्मबुद्धिसमन्वितः ।
स्वभार्यानिरतो नित्यं षड्भागार्हः सदा नृपः ॥

—अध्याय २, श्लोक ३.

धार्मिक श्रद्धेनें ब्राह्मणांना दान द्यावें व स्वपत्नीशींच रत असावें. असें केलें असतां राजा पुण्याचा (लोकांच्या) सहावा भाग घेण्याला पात्र होतो.

नारदः—

सतामनुग्रहो नित्यमसतां निग्रहस्तथा ।
एष धर्मः स्मृतो राज्ञामर्थश्चामित्रपीडनात् ॥

—प्र. व्य. प. १७, मुं. श्लोक १७.

सत्पुरुषांवर कृपादृष्टि ठेवणें व दुर्जनांना शिक्षा करणें हा राजाचा धर्म होय, व शत्रूंना त्रास देऊन राजांनें अर्थार्जन करावयाचें.

स्वकर्तव्य-पालनाचें फळ.

वृद्धगौतमः—

क्षत्रियोऽपि स्थितो राज्ये स्वधर्मं परिपालयन् ।
 सम्यक्प्रजाः पालयिता स्वधर्मनिरतः सदा ।
 यज्ञदानरतो धीरः स्वधर्मनिरतः शुचिः ॥
 शास्त्रानुकारी तत्त्वज्ञः प्रजाकार्यपरायणः ।
 विप्रेभ्यः कामदो नित्यं भृत्यानां भरणे रतः ॥
 सत्यसन्धः शुचिर्नित्यं लोभदम्भविवर्जितः ।
 क्षत्रियरतूनामां याति गतिं देवनिषेविताम् ॥

अध्याय २, पृष्ठ ७७०.

सिंहासनावर बसलेला राजा आपल्या धर्माचें पालन करणारा प्रजेचें चांगल्या रीतीनें रक्षण करणारा, निरंतर यज्ञ व दान करणारा धैर्यवान्, पवित्र, शास्त्राज्ञा पाळणारा, तत्वज्ञानी, प्रजेच्या कार्यामध्ये तत्पर, ब्राह्मणांच्या इच्छा पूर्ण करणारा, सेवकांचें पोषण करण्यांत तत्पर, नेहमीं सत्यभाषण करणारा, पवित्र, लोभी अगर ढोंगी नसलेला, असा असला, म्हणजे तो देवलोकाप्रत जातो.

व्यवहार कसा चालवावा.

गौतमः—

तस्य व्यवहारो वेदो धर्मशास्त्राण्यङ्गान्युपवेदाः
 पुराणं देशजातिकुलधर्माश्चाम्नायैरविरुद्धाः ॥

—अध्याय ११.

राजाचा व्यवहार—वेद, धर्मशास्त्र, वेदांगें, उपवेद, पुराणें तसेंच वैदिक धर्माविरुद्ध नसलेले देशधर्म, कुलधर्म, जातिधर्म या सर्वांना अनुसरून चालावें.

नारदः—

श्रुतिस्मृतिविरुद्धं यद्भूतानामहितं च यत् ।
न तत्प्रवर्तयेद्राजा प्रवृत्तं च निवर्तयेत् ॥

—प्र. व्य. पद १७, श्लोक. ८.

वेद व स्मृति यांच्याविरुद्ध किंवा प्राणिमात्राच्या अकल्याणाची अशी कोणतीही गोष्ट राजानें करूं नये व राज्यांत कोणी करावयास लागल्यास बंद करावी.

राजवर्तन.

मनुः—

स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु ।
सुहृत्स्वजिह्नः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥
एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवितः ।
विस्तीर्यते यशो लोके तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥
अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ।
संक्षिप्यते यशो लोके घृतविन्दुरिवाम्भसि ॥

—अध्याय ७, श्लोक ३२, ३३, ३४.

आपल्या राष्ट्रांमध्ये न्यायानें वागणारा, शत्रूंना प्रसंगीं पुष्कळ दण्ड करणारा, प्रेमळ, मित्रांशीं कुटिलपणानें न वागणारा, ब्राह्मणांशीं क्षमावृत्ति धारण करणारा—अशा प्रकारचा राजा जरी भिकारी असला—कोशरहित असला, तरी त्याचें यश पाण्यांत टाकलेल्या तैलविन्दूप्रमाणें चोहोंकडे पसरतें. पण त्याच्या उलट जो वागतो त्या अजितेंद्रिय राजाचें यश पाण्यांत टाकलेल्या घृतविन्दूप्रमाणें संकोच पावतें.

विष्णुः—

प्रजासुखे सुखी राजा तदुःखे यश्च दुःखितः ।

स कीर्तियुक्तो लोकेऽस्मिन्प्रेत्य स्वर्गं महीयते ॥

—अध्याय ३.

प्रजेच्या सुखामध्ये ज्याला सुख वाटते, प्रजेच्या दुःखामुळे ज्याला दुःख वाटते तो राजा या जगामध्ये कीर्तिमान् होऊन अंती स्वर्गात पूज्य होतो.

राजानें जितेन्द्रिय असावें.

मनुः—

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्वानिशम् ।

जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥

—अध्याय ७, श्लोक ४४.

इन्द्रियदमन करण्यासाठीं राजानें रात्रंदिवस प्रयत्न करावेत. कारण इन्द्रियें ताब्यांत ठेवणारा राजाच प्रजेला ताब्यांत ठेवूं शकतो.

राजानें जुगार, परस्त्री, सुरापानादि न करण्याविषयीं.

विष्णुः—

मृगयाऽक्षस्त्रीपानेष्वभिरतिं न कुर्यात् ।

राजानें शिकार, जुगार, स्त्री व सुरापान यांवर आसक्ति ठेवूं नये.

मनुः—

दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।

व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।

वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्व्वात्मनैव तु ॥

—अध्याय ७, श्लोक ४५—४६.

कामापासून उत्पन्न होणारी दहा व्यसनें व क्रोधापासून उत्पन्न होणारीं आठ व्यसनें भयंकर आहेत. तीं प्रयत्नें करून सोडावींत. स्वतःला लागू देऊं नयेत. कारण कामापासून उत्पन्न होणाऱ्या व्यसनांमध्ये आसक्त असलेला राजा धर्म व अर्थ यांना मुक्तो व क्रोधापासून उत्पन्न होणाऱ्या व्यसनांत आसक्त झालेला राजा प्राणासच मुक्तो.

कामापासून उत्पन्न होणारीं दहा व्यसनें.

मनुः—

मृगयाऽक्षो दिवास्वप्नः परिवादः त्रियो मदः ।
तौर्यत्रिकं वृथाञ्च्य च कामजो दशको गणः ॥

—अध्याय ७, श्लोक ४७.

मृगया, जुगार फासे, दिवसा निद्रा, परनिंदा, स्त्रीसंभोग, मद (दारू), नृत्यायनादि व उगाच भटकणे हीं कामापासून उत्पन्न होणारीं दहा व्यसनें होत.

क्रोधापासून उत्पन्न होणारीं आठ व्यसनें.

मनुः—

पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽमूयाऽर्धदूषणम् ।
वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गुणोऽष्टकः ॥

—अध्याय ७, श्लोक ४८.

लावालावी, साहस, द्रोह, दुसऱ्यांच्या गुणांच्या ठायीं दोषदृष्टि ठेवणे, दुसऱ्यांचे दोष पाहणे, परद्रव्याचा अपहार करणे, शिर्वागाळ करणे, निष्ठुरपणे ताडण करणे हीं आठ क्रोधापासून उत्पन्न होणारीं व्यसनें होत.

लोभाच्चा त्याग करावा.

मनु:—

द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदुः ।

तं यत्नेन जयेद्धोभं तज्जावेतावुभौ गणौ ॥

—अध्याय ७, श्लोक ४९.

ज्याला पंडित लोक या दोहोंचेंही मूळ समजतात तो लोभ यत्नेकरून टाकावा; कारण त्याच्यापासूनच वरील दोन्हीं प्रकारचीं व्यसनें उत्पन्न होतात.

राजाचे पांच प्रकारचे यज्ञ.

अत्रि:—

दुष्टस्य दण्डः सुजनस्य पूजा ।

न्यायेन कोषस्य च संप्रवृद्धिः ॥

अपक्षपातोऽर्थिषु राष्ट्ररक्षा ।

पञ्चैव यज्ञाः कथिता नृपाणाम् ॥

दुष्ट लोकांना दण्ड, सज्जनांचा सन्मान, न्यायानें आपल्या खाजिन्याची वृद्धि, वादिप्रतिवादींत पक्षपाताचा अभाव, देशाचें रक्षण हे राजाचे पांच प्रकारचे यज्ञ सांगितले आहेत.

राजानें सर्वांशीं समदृष्टि ठेवावी.

नारद:—

तस्माद्धर्मासनं प्राप्य राजा विगतमत्सरः ।

समः स्यात्सर्वभूतेषु विभ्रद्वैवस्वतं व्रतम् ॥

—व्य. हा. मातृका अध्याय १.

धर्मासनावर बसलेल्या राजानें, धर्मराजाचें व्रत धारण करून मत्सर-रहित होऊन सर्व प्राणिमात्रांना समदृष्टीनें वागवावें.

बृहत्पराशरः—

सदाऽलङ्कारयुक्तश्च सदैव प्रियवाक्च यः ।

सदा प्रियहिते युक्तः पूज्यो नाकेऽप्यसौ नृपः ॥

—अध्याय १०.

नेहमीं अलंकार धारण करणारा, नेहमीं प्रिय भाषण करणारा, प्रजेचें हित व प्रिय गोष्टी करणारा राजा स्वर्गामध्येंसुद्धां पूज्य होतो.

प्रकरण दुसरें.

राजाचें निवासस्थान.

राजानें कोणत्या प्रदेशांत राहावें.

मनुः—

जाङ्गलं सस्यसम्पन्नमार्यप्रायमनाविलम् ।

रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥

—अध्याय ७, श्लोक ६९.

जाङ्गल, (म्हणजे ज्यांत जरूरीपुरतें पाणी, धान्य व वारा आणि साधारण ऊष्णता असते असा) धान्यपूर्ण, आर्य लोकांची पुष्कळ वस्ती असलेला, रोगादिकांचा त्रास नसलेला, रम्य, ज्यांच्या शेजारचे मांडलिक राजे किंवा रानटी लोक नम्र आहेत व जेथें जीवनोपाय सुलभ आहेत अशा देशांत राहावें.

फिल्ला कोठें बांधावा.

याज्ञवल्क्यः—

रम्यं पशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमाविशेत् ।

तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये ॥

—आ. प्र. रा. १२, श्लोक ३२१.

मनुः—

सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।
एषां हि बहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥

—अध्याय ७, श्लोक ११.

शक्य तो प्रयत्न करून गिरिदुर्गाचाच आश्रय करावा कारण,
वरील सर्व दुर्गांत उपयुक्ततेमध्ये गिरिदुर्गच श्रेष्ठ ठरेल.

किल्ला बांधण्यापासून फायदा.

मनुः—

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥

—अध्याय ७, श्लोक १४.

किल्ल्यावर असलेला एक योद्धा शंभर शत्रूंची लढू शकतो.
त्याचप्रमाणें शंभर योद्धे दहा हजार शत्रूंची लढू शकतात.
म्हणून किल्ला असणें जरूर आहे.

किल्ल्यावर काय काय सामग्री असावी.

मनुः—

तत्स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः ।
ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥

—अध्याय ७, श्लोक ७५.

राजांनं आपल्या किल्ल्यांत नानाप्रकारची आयुधें, धन, धान्य,
वाहनें, ब्राह्मण, कारागिर, त्यांचीं यंत्रें, गवत व पाणी, हीं भरपूर
ठेवावीत.

रम्य, पशूस हितकर, उपजीविका करण्यास सोपें, जलतरु वैगैरेनीं युक्त अशा ठिकाणीं राजानें राहावें, तेथें लोकांचें, आपल्या निधीचें व स्वतःचें संरक्षण करण्यासाठीं किल्ला बांधावा. वरील प्रकारची जागा शोधून काढून तेथें वास्तव्य करावें.

वृद्धहारीतः—

तत्र कर्मसु निष्णातान्कुशलान्धर्मनिष्ठितान् ।

सत्यशौचयुताञ्छुद्धानध्यक्षान्स्थापयेन्वृषः ॥

त्या त्या कार्यामध्ये पारंगत, कुशल, धार्मिक, सत्य भाषण करणारे व पवित्र अशा लोकांना अधिकारी नेमावें.

किल्लाच्या आश्रयानें राजधानीचें शहर वसवावें.

मनुः---

धनुर्दुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।

नृदुर्गं वा गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥

—अध्याय ७, श्लोक ७०.

धनुर्दुर्ग, महीदुर्ग, अब्दुर्ग, वार्क्षदुर्ग, नृदुर्ग व गिरिदुर्ग यांपैकी कोणत्या तरी एका दुर्गाच्या आश्रयानें शहर बांधावें.

(समोवार पांच योजनें उदकरहित प्रदेशांत युक्त असलेल्या प्रदेशास धनुर्दुर्ग म्हणतात. बारा हातांहून अधिक उंच युद्धासाठीं मांगपुढें जातां येतां येण्यासारखा व आवरणयुक्त अशीं भोंकें असलेल्या तटांनं वेष्टित असलेल्या किल्लास महिदुर्ग म्हणतात. चारी बाजूनें पुष्कळ पाण्यानें वेष्टिलेल्या भूभागास जलदुर्ग म्हणतात. बाहेरच्या अंगास जंगलानें बऱ्याच अंतरापर्यंत व्यापलेल्या भूभागास वार्क्षदुर्गाचा दुर्ग म्हणतात. सर्व बाजूनीं हत्ती, घोडे, पायदळ इत्यादिकांनीं वेष्टिलेल्या भूभागास नृदुर्ग म्हणतात.

मनुः—

सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।
एषां हि बहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥

—अध्याय ७, श्लोक ११.

शक्य तो प्रयत्न करून गिरिदुर्गाचाच आश्रय करावा कारण,
वरील सर्व दुर्गांत उपयुक्ततेमध्ये गिरिदुर्गच श्रेष्ठ ठरेल.

किल्ला बांधण्यापासून फायदा.

मनुः—

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥

—अध्याय ७, श्लोक १४.

किल्ल्यावर असलेला एक योद्धा शंभर शत्रूंची लढू शकतो.
त्याचप्रमाणे शंभर योद्धे दहा हजार शत्रूंची लढू शकतात.
म्हणून किल्ला असणे जरूर आहे.

किल्ल्यावर काय काय सामग्री असावी.

मनुः—

तत्स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः ।
ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥

—अध्याय ७, श्लोक ७५.

राजांनं आपल्या किल्ल्यांत नानाप्रकारचीं आयुधें, धन, धान्य,
वाहनें, ब्राह्मण, कारागिर, त्यांचीं यंत्रें, गवत व पाणी, हीं भरपूर
ठेवावीत.

राजमहाल कोठें बांधावा.

मनुः—

तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः ।
गुप्तं सर्वर्तुकं शुभ्रं जलवृक्षसमान्वितम् ॥

—अध्याय ७, श्लोक ७६.

त्याच्या मध्यभागी गुप्त, सर्व ऋतुंमध्ये सुखावह, भरपूर पाणी,
व उपयुक्त वृक्ष यांनी युक्त असे आपले घर—वाडा—बांधावा.

मनुः—

तदध्यास्योद्वहेद्भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ।
कुले महति संभूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥

—अध्याय ७, श्लोक ७७.

अशा तऱ्हेच्या राजवाड्यांत राहून समान वर्णाच्या, शुभलक्ष-
णांच्या, महाकुलीन, सुंदर व सद्गुणी कन्येशीं विवाह करावा.

—xox—

प्रकरण तिसरें.

राजाची दिनचर्या.

याज्ञवल्क्यः—

कृतरक्षः समुत्थाय पश्येदायव्ययं स्वयम् ।
व्यवहारांस्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत कामतः ॥
हिरण्यं व्यापृतानीतिं भाण्डागारेषु निक्षिपेत् ।
पश्येच्चारांस्ततो दृतान्प्रेषयेन्मन्त्रिसंगतः ॥

—आ. प्र. १२, श्लोक ३२७—२८.

अशा रीतीनें प्रजेचें व आपलें रक्षण करण्याची व्यवस्था केल्यावर राजानें सकाळीं उठून प्रथम जमाखर्च पाहावा. नंतर राज्य-न्यायाचें काम पाहवें. त्यानंतर स्नान करून सुखानें भोजन करावें; नंतर धन आणण्याच्या कामीं योजिलेल्या लोकांनीं आणलेलें धन स्वतः पाहून खजिन्यांत ठेवावें. त्यानंतर आपल्या मन्त्र्याला बरोबर घेऊन बातमी काढून आलेल्या गुप्तहेरांची मुलाखत घ्यावी व दूतांना आपापल्या कामास धाडून द्यावें.

मनुः—

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।

हुताग्निब्राह्मणांश्चार्य्यं प्रविशेत्स शुभां सभाम् ॥

—अध्याय ७, श्लोक १४५.

रात्रीच्या शेवटच्या प्रहरां उठून शौचमुखमार्जनस्नानादि करून एकाग्रचित्तानें होम करावा. (अग्निहोतहोम), ब्राह्मणांची पूजा करावी व नंतर सभेंत प्रवेश करावा.

राजानें प्रधानाबरोबर मसलत केल्यानंतरचें काम.

मनुः—

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनंद्य विसर्जयेत् ।

विसृज्य च प्रजाः सर्वा मंत्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥

एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मंत्रिभिः ।

व्यायम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥

—अध्याय ७, श्लोक १४६।२१६.

त्या सभेंत बसलेल्या राजानें सर्व प्रजेस भाषण, दर्शन इत्यादि-कांच्या योगानें संतुष्ट करून जाण्याविषयीं आज्ञा करावी व प्रजा गेल्यावर मंत्र्यांसह संधिविग्रहादिकांचा विचार करावा. याप्रमाणें सर्व राजवृत्तांचा मंत्र्यांसह विचार करून, त्यानंतर आयुधांचा

अभ्यास करणें इत्यादिकांच्या योगानें व्यायाम करून राजानें मध्यान्ह-समयीं पुनः स्नान करावें व माध्याह्निक कृत्य करून भोजनाकरितां अंतःपुरांत जावें.

राजानें भोजन कसें करावें व कोणते अलंकार घालावेत.

मनुः—

विषद्वैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।

विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥

—अध्याय ७ श्लोक २१८

विषनाशक द्रव्यें, औषधें सर्व भोज्य पदार्थांस लावावीं व विषनाशक रत्नें धारण करावीं.

राजाचा स्नानभोजनादि विधि.

मनुः—

तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः ।

सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥

—अध्याय ७, श्लोक २१७.

तेथें स्वतः इतकेच विश्वासु, भोजनकाल जाणणारे व कधीही भेद न पावणारे अशा आचार्यांनीं तयार केलेलें व चकोरादि पक्ष्यांना दाखवून चांगली परीक्षा केलेलें अन्न विषहारक मंत्र म्हणून सेवन करावें.

मनुः—

परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ।

वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥

—अध्याय ७ श्लोक २१९

गुप्त हेरांनीं ज्यांची चांगली परीक्षा केली आहे, ज्यांचीं आमरणें व पोषाख शंकातीत आहे (विषदिग्ध अथवा इतर तऱ्हेनें अपाय-कारक नाहींत) व ज्यांचीं मनें शांत आहेत अशाच स्त्रियांनीं चवऱ्या ढाळणें, स्नान घालणें, अनुलेपन करणें, इत्यादिकांनीं राजाची सेवा करावी.

राजानें कोणकोणत्या ठिकाणीं सावध राहावें.

मनुः—

एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ।

स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥

—अध्याय ७ श्लोक २२०

येणेंप्रमाणें वाहन, शय्या, आसन, भोजन, स्नान, अनुलेपन व अलंकार यांचे प्रयत्नपूर्वक परीक्षण करावें.

अन्तःपुरविहार.

मनुः—

भुक्तवान्विहरेचैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।

विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥

अध्याय ७ श्लोक २२१.

भोजनानंतर अंतःपुरांत स्त्रियांशीं विहार करावा व कांहीं काल विहार केल्यानंतर योग्यवेळीं आपल्या कार्यांचें चिंतन करावें.

लष्करची पाहणी.

याज्ञवल्क्यः—

ततः स्वैरविहारी स्यान्मन्त्रिभिर्वा समागतः ।

बलानां दर्शनं कृत्वा सेनान्या सह चिन्तयेत् ॥

—आ. रा. प्र. १३, श्लोक ३२९.

त्यानंतर विहार करावा किंवा आपल्या मंत्र्यासमवेत सैन्याची पाहणी करावी. त्यावेळीं सेनापतींशीं राज्यरक्षणासंबंधीं मसलत करावी.

मनु:--

अलंकृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।

वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥

—अध्याय ७, श्लोक २२२.

नंतर अलंकारविभूषित होऊन आयुधोपजीवी लोकांना भेट द्यावी. सर्व प्रकारची वाहनें, शस्त्रे, आभरणे वगैरे सर्वांची पाहणी करावी.

संध्याकाळचें कार्य.

याज्ञवल्क्य:--

संध्यामुपास्य शृणुयाच्चारणां गूढभाषितम् ।

गीतनृत्यैश्च भुञ्जीत पठेत् स्वाध्यायमेव च ॥

—आ. रा. प्र. १३, श्लोक ३३०.

सायंसंध्योपासना करून हेरांचें गुप्त भाषण अन्तर्गृहांत ऐकावें व नृत्यगीताच्या आनंदांत भोजन करावें व त्यानंतर कांहीं अध्ययन करावें.

रात्रीचें कार्य.

मनु:--

गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम् ।

प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥

तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्पूर्वघोषैः प्रहर्षितः ।

संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥

—अध्याय ७, श्लोक २२४-२२५.

नंतर (चारांस) त्यांस जायाला सांगून परिचारक स्त्रियांबरोबर भोजनाकरितां अन्तःपुरांत जावें. तेथें मधुर वाद्यांच्या आवाजानें हर्षित झालेल्या त्या राजानें पुनः थोडेसें भोजन करून योग्य वेळीं शोषावें व पुनः प्रातःकाळीं योग्य वेळीं उठावें.

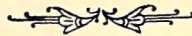
याज्ञवल्क्यः—

शास्त्राणि चिन्तयेद्वुध्वा सर्वकर्तव्यतास्तथा ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनंदितः ॥
दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान्दद्याद्वां काश्चनं महीम् ।
नैवेशिकानि च तथा श्रोत्रियाणां गृहाणि च ॥

—आ० रा. प्र. श्लोक ३२९—३३१.

त्यानंतर शास्त्रांचा अभ्यास करून त्यांचें मनन करावें व नंतर आपल्या सर्व कर्तव्यकर्माविषयीं विचार करावा. ऋत्विक्, पुरोहित, आचार्य इत्यादिकांचा आशीर्वाद घ्यावा व ज्योतिषांचें दर्शन घेऊन ग्रहादिकांची स्थिति समजून घ्यावी. नंतर वैद्यांना आपली प्रकृति दाखवावी व गाय, सोने, भूमि, विवाहाला लागणारे सामान, घर वगैरे वेदाध्ययन केलेल्या ब्राह्मणांना द्यावें.

प्रकरण चवथें.

दान, वक्षिस व सन्मान.

पवित्र आठ वस्तु.

नारदः—

लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेत्स्वयम् ।

प्रदाक्षिणं च कुर्वीत यथाऽस्यायुः प्रवर्धयेत् ॥

—प्रकी. व्य. पद १७, श्लोक ५४-५५.

या जगामध्ये, ब्राह्मण, गाय, अग्नि, सुवर्ण, तूप, रवि, पाणी व राजा या आठ वस्तु पवित्र मानल्या आहेत. यांचें स्वतः नेहमीं दर्शन घ्यावें, त्यांना नमस्कार करावा, त्यांची पूजा करावी, त्यांना प्रदाक्षिणा घालाव्यात म्हणजे आयुष्य वाढेल.

राजानें ब्राह्मणांस मिळत असलेलें द्रव्य देण्याविषयीं
संमती घावी.

नारदः—

य एव कश्चित्स्वद्रव्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

तद्राज्ञाप्यनुमन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥

—प्रकी. व्य. प. १७, श्लोक ४७.

ब्राह्मणांना कोणी द्रव्य देत असल्यास त्याला राजानें प्रतिबंध न करतां अनुमतीच घावी. कारण हा सनातनधर्मच होय.

अत्रिः—

ब्राह्मणान्वेदविदुषः सर्वशास्त्रविशारदान् ।

तत्र वर्षति पर्जन्यो यत्रैतान्पूजयेन्नृपः ॥

—पृ. ११, पं. २३-२४.

वेद जाणणाऱ्या व सर्व शास्त्रपारंगत अशा ब्राह्मणांना ज्या देशांत राजाकडून मान मिळतो त्या देशांत पाऊस चांगला पडतो.

मनुः—

यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।

तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥

—अध्याय ७, श्लोक १३४.

ज्या राजाच्या राज्यामध्ये वेदाध्ययन केलेला ब्राह्मण भुकेनें मरतो (राजा त्याची काळजी करीत नाही) त्याचें राष्ट्रही दुष्काळाच्या योगानें नाश पावतें.

श्रोत्रियाचें रक्षण करण्याविषयीं.

मनु:—

श्रुतवृत्ते विदित्वाऽस्य वृत्तिं धर्म्या प्रकल्पयेत् ।
संरक्षेत्सर्वतश्चैनं पिता पुत्रामिवौरसम् ॥

—अध्याय ७, श्लोक १३५.

म्हणून त्याचें वेदज्ञान व अनुष्ठान पाहून त्याप्रमाणें त्याला धर्म-
रूप वृत्ति कायम करून द्यावी व बाप जसें आपल्या मुलाचें रक्षण
करितो त्याप्रमाणें त्याचें सर्वप्रकारें रक्षण करावें.

मनु:—

संरक्ष्यमाणो राज्ञाऽयं कुरुते धर्ममन्वहम् ।
तेनायुर्वर्द्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥

—अध्याय ७, श्लोक १३६.

वर सांगितल्याप्रमाणें राजा ज्याचें रक्षण करितो तो श्रोत्रिय
(अग्निहोत्री) दरदिवशीं जें धर्मानुष्ठान करितो त्यामुळें राजाचें वय,
संपत्ति, व राष्ट्र हीं वृद्धिगत होतात.

दान देण्यासाठीं धन कसें मिळवावें.

याज्ञवल्क्य:—

अलब्धमीहेद्धर्मेण लब्धं धर्मेण पालयेत् ।
पालितं वर्धयेन्नित्यं वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥

—आचा. रा. प्र. १२, श्लोक ३१५.

प्राप्त झालें नसेलें धन धर्मशास्त्राच्या अनुरोधानें मिळविण्याचा प्रयत्न करावा. मिळालेल्याचें धर्मानें रक्षण करावें. रक्षण केलेल्याची वाढ करावी, व वाढविलें द्रव्य सत्पातीं दान करावें.

सत्पात्र कोणाला समजावें.

वृद्धहारीतः—

पात्रमित्युच्यते विप्रस्तपोविद्यासमन्वितः ।

न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ॥

—अध्याय ४, पृ. २१२ पं. २१-२२.

तपश्चर्या आणि विद्या यांनीं युक्त अशा ब्राह्मणालाच पात्र समजावयाचें. केवळ विद्येनें ही पात्रता येत नाही किंवा केवळ तपानेही पात्रता येत नाही.

नारदः —

शक्यं तत्पुनराहर्तुं यन्न ब्राह्मणसात्कृतम् ।

ब्राह्मणेभ्यस्तु यदत्तं न तस्य हरणं पुनः ॥

—प्रकीर्णक व्य. पद १७, श्लोक ४९.

जें ब्राह्मणाला दिलें नसेल तें परत घेतां येतें. परंतु जें एकदां ब्राह्मणाला दिलें तें केव्हांही परत घेतां येत नाही.

राजानें भूमिदानाची सनद करून द्यावी.

वृद्धहारीतः—

श्रुतमध्ययनं शीलं तप इत्युच्यते बुधैः ।

ईश्वरस्यात्मनश्चापि ज्ञानं विद्येति चोच्यते ॥

तथाविधेषु पात्रेषु दत्त्वा भूमिं धनं नृपः ।

शासनं कारयेत्सम्यक् स्वहस्तलिखितादिभिः ॥

—अध्याय ४, पृ. २१२ पं. २२, २३, २४, २५.

वेदज्ञान, त्याचा अभ्यास व त्याप्रमाणें वर्तन याला तप म्हणतात. ईश्वरविषयक व आत्मविषयक ज्ञानाला विद्या म्हणतात. अशा प्रकारच्या सत्पात्र ब्राह्मणांना भूमि व धन देऊन स्वतःच्या हातानें योग्य प्रकारें सनदा करून द्याव्यात.

याज्ञवल्क्यः—

पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ।
अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतिः ॥
प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् ।
स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत्स्थिरम् ॥

—आ. रा. प्र. १३, श्लोक ३१९-३२०.

कापसाच्या बलावर किंवा ताम्रपटावर आपले शिक्कामोर्तव करून त्यावर आपल्या पूर्वजांची नांवें लिहावीत व आपलें स्वतःचेंही नांव लिहावें. त्यानंतर दानवस्तूचें माप, दानवस्तूच्या मर्यादेचें वर्णन, दान घेणाऱ्याचें नांव व शक, संवत् वगैरे काळ लिहावा.

विजयी योद्ध्यांचा सन्मान.

बृहत्पराशरः—

संमानयेत्समस्तांश्च यो वसेदायतौ नृपः ।
अन्विच्छञ्जयलक्ष्मीं तु नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ॥

—अध्याय १०, पृ. ६२५ पांक्ति १०-११.

विजयश्री व भाग्यश्री यांची इच्छा करणारा व भविष्य काळची खबरदारी घेणारा राजा—यानें लढाईत पराक्रम गाजविणाऱ्या सर्व योद्ध्यांचा सन्मान करावा.

सार्वजनिक कार्य करणाऱ्यांचा राजानें सत्कार करावा.

याज्ञवल्क्यः—

समूहकार्य आयातान्कृतकार्यान्विसर्जयेत् ।

सदानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥

—अध्याय ८, श्लोक १९१.

सार्वजनिक कार्यासाठीं येऊन ज्यांनीं आपापलें काम पुरें केलें असे त्यांचा दानमानादिकांनीं सत्कार करून त्यांना राजानें निरोप द्यावा.

राजानें देवळें—मंदिरें बांधवावींत.

वृद्धहारीतः—

बिम्बानि स्थापयेद्विष्णोर्ग्रामेषु नगरेषु च ।

चैत्यान्यायतनान्यस्य रम्याण्येव तु कारयेत् ॥

—अध्याय ४, पृ. २११ पं. २१—२२.

दरएक गांवांत व नगरांत विष्णूच्या मूर्तीची स्थापना करावी व त्यासाठीं मनोहर देवळें व मंदिरें बांधवावींत.

विहिरी, कूप, तलाव, बांधण्याविषयीं.

वृद्धहारीतः—

वापीकूपतडागादि फलपुष्पवनानि च ।

कुर्वीत सुविशालानि पूर्वकाण्यपि पालयेत् ॥

—अध्याय ४, पृ. २११ पं. २५ पृ. २१२ पं. १.

राजानें विहिरी, आड, तलाव, फलपुष्पांचीं वनें वगैरे करवावींत व जुनीं असतील तीं चालूं ठेवावींत.

अधिकाऱ्यांवर नजर व अधिकारपरत्वे सन्मान.

याज्ञवल्क्यः—

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ।

साधून्संमानयेद्राजा विपरीतांश्च घातयेत् ॥

—आचा. रा. प्र. १३, श्लोक ३३८.

राष्ट्रांत जे अधिकारी नेमलेले असतील त्यांचें वर्तन कसे काय असतें हें हेरांकडून जाणून त्यांत जे सज्जन असतील त्यांचा दाना-मानादिकांनीं सत्कार करावा व ज्यांचें वर्तन वाईट असेल त्यांना कडक शासन करावें.

स्वकर्तव्यपालनाचें फळ.

अतिः—

य एवं कुरुते राजा गुणदोषपरीक्षणम् ।

यशः स्वर्गं नृपत्वं च कोषवृद्धिं लभेत्पुनः ॥

—पृ. १२, पंक्ति ३-४.

अशा रीतीनें जो राजा गुणदोषांची योग्य परीक्षा करतो त्याला यश, स्वर्ग, राज्य वगैरेची प्राप्ति होते व त्याचा खजिना वृद्धि पावतो.

प्रकरण पांचवें.

प्रजारक्षण.

संस्कार झालेल्या क्षत्रियानें देशाचें रक्षण करावें.

मनुः—

ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।

सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥

—अध्याय ७, श्लोक १४२.

उपनयनादि सर्व ब्राह्मसंस्कार झालेल्या क्षत्रिय राजानें आपल्या सर्व प्रजेचें न्यायानें रक्षण करावें.

बृहत्पराशरः—

स्वधर्मस्थान्नुपो लोकानन्यान्पुत्रानिवौरसान् ।

शास्त्रधर्मविदो दण्डमधर्मकारिणश्च तान् ॥

—अध्याय १०, पृष्ठ ६२३, श्लोक, पंक्ति ६-७.

शास्त्रांत सांगितलेला धर्म जाणणारे व आपल्या धर्माचें पालन करणारे असे जे असतील त्यांचें आपल्या पुत्रांप्रमाणें पालन करावें व जे अधर्माचरण करणारे असतील त्यांना दण्ड करावा.

राजानें प्रजारक्षण करणें हाच मुख्य धर्म.

लघुविष्णुः—

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां परिपालनम् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन रक्षयेन्नृपतिः प्रजाः ॥

प्रजेचें पालन करणें हा राजाचा मुख्य धर्म आहे म्हणून राजानें प्रजेस सुख होईल अशा रीतीने तिचें रक्षण करण्याचा नेहमी प्रयत्न करावा.

मनुः—

राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः ।

भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षोदिमाः प्रजाः ॥

—अध्याय ७, श्लोक १२३.

कारण राजानें रक्षणासाठीं ठेविलेले लोक प्रायः परद्रव्यापहार करणारे व लुच्चे असतात. त्यांच्यापासून प्रजेचें रक्षण करावें.

प्रजारक्षणापासून मिळणारें फल.

याज्ञवल्क्यः—

पुण्यात् षड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् ।
सर्वदानाधिकं यस्मात्प्रजानां परिपालनम् ॥

—आचा. २, रा. प्र. १२, श्लोक ३३३.

न्यायानें प्रजेचें पालन करणाऱ्या राजाला प्रजेच्या पुण्याचा सहावा भाग मिळतो, कारण सर्व दानांत प्रजापालन हेंच दान श्रेष्ठ होय.

प्रजारक्षण न केल्यास राजाचें नुकसान.

मनुः—

सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ॥
अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥

—अध्याय ८, श्लोक ३०४.

रक्षण करणाऱ्या राजाला धर्माचा सहावा भाग मिळतो त्याच-
प्रमाणें रक्षण न करणाऱ्या राजाला प्रजेच्या अधर्माचा सहावा भाग
घ्यावा लागतो.

बृहत्पराशरः—

सदा साधुषु सन्मानं विपरीतेषु घातनम् ।

दण्डं दण्ड्येषु कुर्वाणो राजेष्टिफलमश्नुते ॥

—अध्याय १०.

नेहमीं साधूंचा सन्मान करणारा, दुष्टांचा नाश करणारा व अपरा-
ध्यांना शिक्षा करणारा राजा यज्ञापासून मिळणारें फल मिळवूं शकतो.

मनुः—

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् ।

न साहसिकदण्डधनौ स राजा शक्रलोकभाक् ॥

—अध्याय ८, श्लोक ३८६.

ज्याच्या राज्यांत चोर, परस्त्रीगमन करणारा, कठोर भाषण करणारा, घर जाळणें वगैरे साहस करणारा व दुसऱ्यास ताडन करणारा नसतो तो राजा इंद्रलोकाप्रत जातो.

अतिः---

यत्प्रजापालने पुण्यं प्राप्नुवन्तीह पार्थिवाः ।
न तु क्रतुसहस्रेण प्राप्नुवन्ति द्विजोत्तमाः ॥

—पृष्ठ ८, पंक्ति ७-८.

प्रजेचें पालन करण्यामुळें राजाला जें पुण्य प्राप्त होतें तें पुण्य हजारों यज्ञ केल्यानेंही ब्राह्मणांना प्राप्त होत नाहीं.

रक्षण न करणाऱ्या राजाविषयीं.

मनुः---

योऽरक्षन्बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ।
प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ॥
अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणम् ।
तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥

—अध्याय ८, श्लोक ३०७-३०८.

प्रजेचें रक्षण न करितां जो राजा लोकांकडून धनधान्यादिकांचा सहावा भाग कर, भाडें, जकात, दण्ड वगैरे घेतो तो एकदम नरकाला जातो. प्रजेचें रक्षण न करितां धनधान्यांचा सहावा भाग घेणारा राजा प्रजेचें संपूर्ण पाप घेतो असें समजावें.

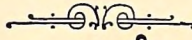
मनुः---

मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥

—अध्याय ७, श्लोक १११.

जो राजा मोहामुळें राष्ट्रावर जुलूस करितो. त्याचें राज्य व बांधवांसहित कुल त्वरित नाश पावतें.

प्रकरण सहावें.

प्रजाधर्म.

प्रजेवर राजाची मालकी असण्याचें कारण.

नारदः—

तपःक्रीताः प्रजा राज्ञा प्रभुरासां ततो नृपः ॥

ततस्तद्वचासी स्थेयं वार्ता चासां तदाश्रया ॥

—प्रकीर्ण व्य. प्र. ५७ मु. श्लोक २५.

तपरूपी मोठी किंमत देऊन राजानें प्रजा विकत घेतली म्हणून राजा प्रजेचा मालक झाला. म्हणून त्याची आज्ञा प्रजेनें पाळावी. प्रजेचें जीवितही त्याच्यावर अवलंबून असतें.

प्रजाजनानीं राजाची अवगणना न करण्याचें कारण.

मनुः—

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।

मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥

—अध्याय ७, श्लोक ११.

ज्याच्या कृपेमुळें लक्ष्मी प्राप्त होते, वैभव प्राप्त होतें, पराक्रमा-मध्ये विजय प्राप्त होतो व ज्याची अवकृपा झाली असतां मृत्यू ठेवलेला, कारण तो सर्व तेजोमय आहे. (यास्तव ज्यांस लक्ष्मी व विजय हवा असेल व मरण नको असेल त्यानें राजास प्रसन्न ठेवावें.)

राजाज्ञा न पाळणारांचें नुकसान.

बृहत्पराशरः—

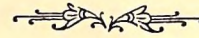
आज्ञा नृपाणां परमं हि तेजो येषां न मन्येत स शस्त्रवध्यः

ब्रूयाच्च कुर्याच्च वदेच्च भूमृत्कार्यं तदेवं भुवि सर्वलोकैः ॥

—अध्याय १०.

राजाची आज्ञा म्हणजे त्याचें परम तेज होय. ती आज्ञा जो पाळीत नाही तो शस्त्रानें मारण्यास योग्य होय; राजा जें बोलेल, करील तें सर्व लोकांनीं केलें पाहिजे.

प्रकरण सातवें.

वर्णाश्रमधर्म.

वर्णाश्रमधर्म रक्षण करण्यासाठीं ईश्वरानें राजा उत्पन्न केला आहे.

मनु:—

स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।

वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥

—अध्याय ७, श्लोक ३५.

आपआपल्या धर्माचें निष्ठापूर्वक आचरण करणाऱ्या—क्रमानें ब्राह्मणादि वर्णांचा व ब्रह्मचर्यादि आश्रमांचा रक्षणकर्ता राजा निर्माण केला आहे.

स्वधर्मानें वागणारास उत्तम फल.

अत्रि:—

ये त्यक्तारः स्वधर्मस्य परधर्मे व्यवस्थिताः ।

तेषां शास्तिकरो राजा स्वर्गलोके महीयते ॥

पृष्ठ ११, पंक्ति १२.

जे लोक आपल्या धर्माचा त्याग करून दुसऱ्यांच्या धर्माचा अवलंब करितात, त्यांना शिक्षा करणारा राजा स्वर्गांत पूज्य होतो.

मनुः—

आत्मीये संस्थितो धर्मे शूद्रोऽपि स्वर्गमश्नुते ।
परधर्मो भवेत्याज्यः सुरूपपरदारवत् ॥

—अध्याय ७, श्लोक ४०.

स्वतःच्या धर्माचे आचरण करणारा शूद्रसुद्धां स्वर्गाला पात्र होतो. दुसऱ्याची वायको सुस्वरूप असली तरी ती जशी त्याज्य त्याप्रमाणे परधर्म त्याज्य होय.

स्त्रियांना व्यभिचारापासून परावृत्त करणे.

नारदः—

चाण्डालो जायते शूद्राद्ब्राह्मणी यत्र मुह्यति ।
तस्माद्राज्ञा विशेषेण स्त्रियो रक्ष्यास्तु संकरात् ॥

ब्राह्मण स्त्री शूद्रावर मोहित झाली असतां तिच्या पोटीं जन्मणारा मुलगा चांडाळ होतो. म्हणून स्त्रियांना अशी संकरजात निर्माण करूं न देण्याची खबरदारी घ्यावी.

व्यभिचारापासून नुकसान.

मनुः—

परदाराभिमर्शेषु प्रवृत्तान्महीपतिः ।
उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥
तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसंकरः ।
येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥

—अध्याय ८, श्लोक ३५२—३५३.

परस्त्रीचा संभोग घेण्यास तयार झालेल्या मनुष्यास भयंकर दंडांनीं चिन्हित करून देशांतून घालवून द्यावें. कारण, असल्या व्यभिचारा-मुळेच लोकांचा वर्णसंकर होतो व वर्णसंकरामुळेच अधर्म सर्वांचा नाश करण्यास समर्थ होतो.

व्यवहारांतील कायदे शास्त्रास धरून असावेत.

मनुः--

जातिजानपदान्धर्माञ्छ्रेणीधर्माश्च धर्मवित् ।
समीक्ष्य कुलधर्माश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥

--अध्याय ८, श्लोक ४१.

आपल्या विरुद्ध नसलेले ब्राह्मणादिकांचे याजनादि जातिधर्म, देशांतील लोकांचे देशधर्म व वाणी, कारागीर इत्यादिकांचे कुल-परंपरागत धर्म जाणून त्यांच्याशी विरोध न येईल अशा रीतीचे धर्म राजानें व्यवहारांत नियत करावेत.

नारदः--

यदि राजा न सर्वेषां वर्णानां दण्डधारणम् ।
कुर्यात्पथो व्यपेतानां विनश्येयुरिमाः प्रजाः ॥

--प्रकीर्णक व्य. प. १७, श्लोक १४.

दुर्मार्गानें जाणाऱ्या कोणत्याही वर्णाच्या मनुष्याला राजा शिक्षा करणार नाही तर सर्व प्रजेचा नाश होईल.

वर्णाश्रमधर्माचा त्याग करणाऱ्यांना शिक्षा.

वृद्धहारीतः--

यः स्ववर्णाश्रमं हित्वा स्वच्छन्देन तु वर्तयेत् ।
तं दण्डयेत् ।
सर्वेष्विन्ध्रेषु पापेषु धनदण्डं प्रयोजयेत् ॥

--अध्याय ४, पृ. २१२.

जो आपल्या वर्णाश्रमधर्माचा त्याग करून स्वच्छंदानें वागतो त्याला त्या सर्व पापांबद्दल राजानें धनदंड करावा.

धर्मशास्त्रविषयकवादांत राजानें बोलूं नये.

मनु:—

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः ।

न विब्रूयान्नुपो धर्मं चिकीर्षन्हितमात्मनः ॥

—अध्याय ८, श्लोक ३९०.

आश्रमांतील कार्याच्या शास्त्रार्थाविषयीं द्विजातीमध्ये वादविवाद निघाला असतां स्वतःचें हित व्हावें अशी इच्छा करणाऱ्या राजानें हा शास्त्रार्थ असें सांगूं नये.

मनु:—

यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥

—अध्याय ८, श्लोक ३९१.

त्यांमधील ज्यांची जशी योग्यता असेल त्याप्रमाणें त्यांचा सन्मान करून व इतर ब्राह्मणांकडून शांतपणें त्यांचें समाधान करवून त्यांचा धर्म समजावून सांगावा.

—xoxox—

प्रकरण आठवें.

अनाथरक्षण.

अनाथ वगैरे लोकांचा सांभाळ.

मनु:—

श्रोत्रियं व्याधितातौ च बालवृद्धावकिञ्चनम् ।

महाकुलीनमार्यं च राजा संपूजयेत्सदा ॥

—अध्याय ८, श्लोक ३९५.

विद्वान्, अग्निहोत्री, आजारी, दुःखी, बाल, वृद्ध, दरिद्रि, मोठा कुलवान् व सदाचारी यांचा राजानें नेहमीं सन्मान करावा.

बालक व अनाथ स्त्रिया यांच्या धनाचें रक्षण.

मनुः—

बालदायादिकं रिक्तं तावद्राजानुपालयेत् ।

यावत्स स्यात्समावृत्तो यावच्चातीतशैशवः ॥

—अध्याय ८, श्लोक २७.

पोरक्या मुलाचें द्रव्य, तो विद्याभ्यास संपवून समावर्तन करून येईपर्यंत तसेंच तो वयांत येईपर्यंत राजानें रक्षण करावें.

मनुः—

वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।

पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्यातुरासु च ॥

—अध्याय ८, श्लोक २८.

ज्या वांझ स्त्रियांस त्यांचे पति कांहीं द्रव्य देऊन त्यांच्यापासून दूर करतात, व त्यांच्या द्रव्याविषयीं निरपेक्ष असतात, अशा वांझ स्त्रियांच्या द्रव्याचें रक्षण राजानें करावें; तसेंच निपुत्रिक व प्रोषित मर्तृकांच्या द्रव्याचें पतिव्रता, विधवा व आजारी स्त्रियांच्या धनाचें रक्षण राजानें करावें.

अपहार केल्यास शिक्षा.

मनुः—

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबांधवाः ।

ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

अध्याय ८ श्लोक २९

आम्ही यांचे वारस आहोंत यास्तव आम्हीच यांचे धनाचें रक्षण करूं असें मिष करून त्या (प्रोषितभर्तृकादि) स्त्रिया जिवंत असतांनाच जे त्यांचे बांधव त्यांचें धन हरण करितात; त्यांना राजानें चोरास सांगितलेल्या दंडानें दंड करावा.

प्रकरण नववें.

नेमणुका.

पुरोहित कसा असावा.

याज्ञवल्क्यः—

पुरोहितं च कुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ।

दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥

—आचार. श्लोक ३१०.

भविष्य जाणणारा, शास्त्रांत पारंगत, अर्थशास्त्रांत कुशल तसाच शान्ति वगैरे कर्मांत कुशल अशा ब्राह्मणालाच पुरोहित करावें.

विष्णुः—

राजा च सर्वकार्येषु सांवत्सराधीनः स्यात् ।

अध्याय ३

सर्व कार्यांमध्ये राजानें ज्योतिष्यांचा सल्ला घ्यावा.

मंत्री किती व कशा प्रकारचे नेमावेत.

याज्ञवल्क्यः—

स मन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान्स्थिराञ्छुचीन् ।

तैः सार्धं चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम् ॥

—आ. प्र. १३, श्लोक ३१२.

राजानें शहाणे, वंशपरंपरागत चालत आलेले कुळांतील, स्थिर-बुद्धि व पवित्र अशांना मंत्री नेमावेत व अशा मंत्र्यांसह संधिविग्रहादि कार्यांचा विचार करावा.

मनुः—

मौलाञ्छास्त्रविदः शूराँलब्धलक्षान्कुलोद्गतान् ।

सच्चिवान्सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥

—अध्याय ७, श्लोक ५४.

शास्त्र जाणणारे, पराक्रमी, आयुधविद्येंत निपुण, शुद्ध कुळांत उत्पन्न झालेले व ज्यांची उत्तम परीक्षा घेतली आहे—अशा प्रकारचे सात वा आठ मंत्री करावेत.

मुख्य प्रधान कसा असावा.

मनुः—

अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम् ।

स्थापयेदासने तस्मिन्निवन्नः कार्येक्षणे नृणाम् ॥

—अध्याय ७, श्लोक १४१.

स्वतः लोकांचीं कामें पाहून कंटाळलेल्या राजानें कार्यदर्शन-स्थानीं धर्म जाणणारा, शहाणा, जितेन्द्रिय, कुलीन अशा मुख्य प्रधानाची नेमणूक करावी.

अधिकारी कसे असावेत.

याज्ञवल्क्यः—

तत्र तत्र च निष्णातानध्यक्षान्कुशलाञ्छुचीन् ।

प्रकुर्यादायकर्मान्तव्ययकर्मसु चोद्यतान् ॥

—आ. प्र. १३ श्लोक ३२२.

त्या त्या विषयांत निष्णात, कामांत कुशल व पवित्र, व सुवर्णा-
दिकांचीं उत्पत्तिस्थानें व दानस्थानें याकरितां आळस न करणारे
अशा अधिकाऱ्यांना नेमावेत.

विष्णुः—

आकारशुल्कतरनागवनेष्वाम्नान्नियुञ्जीत ।

धर्मिष्ठान्धर्मकार्येषु निपुणानर्थकार्येषु ।

शूरान्संग्रामकर्मसु उग्रानुग्रेषु षण्ढान्त्रीषु ॥

—अध्याय ३.

आकार, खाणी, जकात, होडी चालवण्याचें काम, हत्ती, त्याच
प्रमाणें उत्पन्नाचीं जंगलें यांवर विश्वासू माणसांची योजना करावी.
धर्मासंबंधीं कामावर धार्मिक माणसांची योजना, द्रव्यसंबंधीं कामावर
कुशल माणसांची योजना, युद्धावर शूरांची योजना, उग्र कामावर उग्र
माणसांची योजना व जनानखान्यावर नपूसकाची योजना करावी.

दूत (वकील) कसा असावा.

मनुः—

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।

इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥

—अध्याय ७, श्लोक ६३.

सर्व शास्त्र जाणणारा, अभिप्रायसूचक, इंगित व चेहन्यावरून
मनांतिल भाव जाणणारा, पवित्र, आपल्या कर्तव्यांत दक्ष व कुलीन
असा दूत (वकील) करावा.

उत्तम दूताचें लक्षण.

मनुः—

अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित् ।

वपुष्मान्वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥

—अध्याय ७, श्लोक ६४.

लोकांवर प्रेम करणारा, धन व स्त्री यांच्या आमिषानें वश न होणारा, चतुर, उत्तम स्मरणशक्ति असणारा, देशकाल पाहून त्याप्रमाणें काम वजावणारा, सुस्वरूप व वक्ता असा दूत राजास मान्य होतो.

दूताच्चें महत्त्व.

मनुः—

दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्त्येव च संहतान् ।

दूतस्तत्कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन वा न वा ॥

—अध्याय ७, श्लोक ६६.

दूत एकीची बेकी करितो किंवा बेकीची एकी करतो. राष्ट्रां राष्ट्रांमध्ये मैत्री होणें किंवा वितुष्ट येणें हें काम बहुधा दूतामुळेंच होत असतें.

ग्रामाधिपतींच्या उपजीविकेचें साधन (पगार).

मनुः—

यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ।

अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवामुयात् ॥

—अध्याय ७, श्लोक ११८.

ग्रामवासी लोकांकडून राजाला प्रत्यहं मिळावयाचें अन्न, पान, लांकूड वगैरे ग्रामाधिकाऱ्यानें स्वतःसाठीं घ्यावें.

मनुः—

दशी कुलं तु भुञ्जीत विंशी पञ्च कुलानि च ।

ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥

—अध्याय ७, श्लोक ११९.

सहा बैलांनीं चालणाऱ्या दोन नांगरांनीं जितकी भूमी नांगरली जाते तिला कुल म्हणतात. अशा कुलाचा दशग्रामाधिपतीनें उपभोग घ्यावा. वीसग्रामाधिपतीनें पांच कुलांचा उपभोग घ्यावा. शंभर गांवांच्या अधि-

पतीनें एका गांवाचा उपभोग ध्यावा. सहस्रग्रामाधिपतीनें एका मध्यम पुराचा स्ववृत्त्यर्थ उपभोग ध्यावा.

मनु:—

तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक्कार्याणि चैव हि ।

राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः ॥

—अध्याय ७, श्लोक १२०.

त्या सर्वांचीं ग्रामविषयक कार्यें व इतर कार्यें यांच्यावर, राजाचें हित इच्छिणाऱ्या व निरलस अशा स्वतंत्र सचिवाची देखरेख असावी.

प्रत्येक नगरांत एकेक अधिकारी नेमावा.

मनु:—

नगरे नगरे चैकं कुर्यात्सर्वार्थचिन्तकम् ।

उच्चैः स्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥

अध्याय ७, श्लोक १२१.

राजानें प्रत्येक नगरामध्ये, नक्षत्रांमधील शुक्र वगैरे ग्रहांप्रमाणें एकेक तेजस्वी नगराधिपति नेमावा. त्यानें सर्व नागरिकांचीं कार्यें पाहावीत. त्याचें स्थान उच्च असावें.

या अधिकाऱ्याचें कर्तव्य.

मनु:—

स ताननुपरिक्रामेत्सर्वानेव सदा स्वयम् ।

तेषां वृत्तं परिणयेत्सम्यग्ग्राष्ट्रेषु तच्चरैः ॥

—अध्याय ७, श्लोक १२२.

त्या नगराच्या अधिपतीनें ग्रामाधिपति प्रजेस पीडा देतात कीं काय व आपलीं कामें बजावतात किंवा नाहीं हें पहाण्याकरितां स्वतः नेहमीं ग्रामाधिपति इत्यादिकांस भेटावें व राजानें नगराधि-

पतीपर्यंत त्या सर्व कामगारांचें राष्ट्रामध्ये कसे वर्तन चाललें आहे.
ते राष्ट्रांत फिरणाऱ्या दूतांच्या द्वारे जाणावें.

राजदरवारांत सभासद कसे असावेत.

याज्ञवल्क्यः—

श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥

व्यवहार. श्लोक २.

वेदाध्ययनसंपन्न, धर्म जाणणारे, सत्य बोलणारे व शत्रुमित्रांशीं
समबुद्धीनिं वागणारे असे सभासद नेमावेत.

याज्ञवल्क्यः—

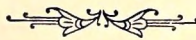
अपश्यता कार्यवशाद्ब्रह्महारान्नुपेण तु ।

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥

व्यवहार. श्लोक ३.

दुसऱ्या कार्यामध्ये गुंतल्यामुळें राजाला स्वतः न्यायाचें काम
पाहतां न आल्यास सभासदांबरोबर सर्व धर्म जाणणाऱ्या ब्राह्मणाची
योजना करावी.

प्रकरण दहावें.

राजनीति.

सभेंत वसल्यावरचें काम.

मनुः—

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।

विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥

—अध्याय ७, श्लोक १४६.

राजसभेत बसून राजानें प्रजेला दर्शन देऊन व संतुष्ट करून निरोप द्यावा व सर्व प्रजा गेल्यानंतर आपल्या सचिवांसह राज्य-कारभाराविषयीं मसलत करावी.

विचार करण्याची वेळ.

मनु:—

मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः ।

चिन्तयेद्धर्मकामार्थान्सार्थं तैरेक एव वा ॥

अध्याय ७ श्लोक १५१

दोन प्रहरीं किंवा मध्यरात्रीं, विश्रान्ति घेऊन श्रमविनोद केल्या-वर सचिवांसह किंवा एकट्यानेंच धर्म, अर्थ व काम यांच्या प्राप्ती-विषयीं राजानें विचार करावा.

विचारस्थळ.

मनु:—

गिरिपृष्ठं समारूढ्य प्रासादं वा रहोगतः ।

अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः ॥

—अध्याय ७, श्लोक १४७.

पर्वताच्या पृष्ठावर चढून किंवा राजवाड्यांत एकांत स्थळीं बसून अथवा मंतभेद करणाऱ्यांच्या दृष्टीस न पडतां निर्जन अरण्यांत जाऊन — [१ कर्माच्या आरंभाचा उपाय. २ पुरुष व द्रव्य या विषयीं, ३ देशकालविभाग. ४ विनिपाताचा प्रकार व ५ कार्य-सिद्धि या पांच अंगांनीं युक्त अशी] मसलत करावी.

विचार गुप्त ठेवण्याविषयीं.

मनु:—

यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ।

स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोपहीनोऽपि पार्थिवः ॥

—अध्याय ७, श्लोक १४८.

ज्या राजाची मसलत मंत्र्याशिवाय इतर कोणी एक जाणू शकत नाहीत तो कोशहीन असला तरी अखिल पृथ्वीचा उपभोग घेऊं शकतो.

मसलतीचे वेळीं कोणास जवळ ठेवूं नये ?

मनु:—

जडमूकान्धवधिरांस्तिर्यग्योनान्वयोतिगान् ।

स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्मंत्रकालेऽपसारयेत् ॥

—अध्याय ७, श्लोक १४९.

बुद्धिहीन, मुके, आंधळे, बहिरे, शुक, सारिका, इत्यादि पक्षी, अतिवृद्ध, स्त्रिया, म्लेंच्छ, रोगी व अंगहीन अशांना राजानें मसलतीचे वेळीं दूर ठेवावें.

प्रधानाशीं कोणकोणत्या वावतींत व कशा रीतीनिं
मसलत करावी.

मनु:—

तैः सार्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहम् ।

स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनादिकम् ॥

—अध्याय ७, श्लोक ५६.

त्या सचिवांसह नेहमीं सामान्य (गुप्त ठेवण्याची आवश्यकता नसलेल्या) सन्धिविग्रहाचा विचार करावा. दंड, कोश, नगर व राष्ट्र या स्थानांचें चिंतन करावें. नंतर सुवर्णादिकांच्या उत्पात्ति-स्थानाचा विचार करावा. नंतर रक्षणाविषयीं विचार करावा व शेवटीं त्याचा सत्पात्रीं व्यय करण्यासंबंधीं विचार करावा.

मनु:—

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक्पृथक् ।

समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्वितमात्मनः ॥

—अध्याय ७, श्लोक ५७.

त्या मंत्र्यांतील प्रत्येकाचा अभिप्राय एकांतांत समजून घेऊन व एकाच कालीं सर्वांचा अभिप्राय जाणून नंतर राजानें ज्यांत आपलें हित असेल तें करावें.

मनुः—

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
मन्त्रयेत्परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥
नित्यं तस्मिन्समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निःक्षिपेत् ।
तेन सार्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत् ॥

—अध्याय ७, श्लोक ५८-५९.

या सर्व सचिवांपैकीं जो धार्मिक ब्राह्मण असेल त्याच्याशीं राजानें सहा प्रकारची मसलत करावी. नेहमीं त्याच्यावर विश्वास ठेवून त्याच्या-हातून होण्याजोगीं सर्व कामें त्याच्या अंगावर टाकावीं. कोणतेंही काम करण्यापूर्वीं त्याच्याशीं विचारविनिमय करून तें ठरवावें व नंतर त्या कामाला सुरवात करावी.

मनुः—

आयतिं सर्वकार्याणां तदात्वं च विचारयेत् ।
अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥

—अध्याय ७, श्लोक १७८.

सर्व कार्यांचा परिणाम काय होईल व सध्यां त्यांपासून काय फायदा किंवा तोटा होत आहे, याचा विचार करावा. तसेंच कोण-तेंही कार्य झाल्यावर त्यांत गुणदोष काय आढळून आले तें पहावें.

राजानं शत्रुपक्षीय राजाच्या हालचाली पाहून त्याप्रमाणें
सावध राहावें.

मनुः—

बुद्ध्वा च सर्वं तत्त्वेन परराजच्चिकीर्षितम् ।

तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीडयेत् ॥

—अध्याय ७, श्लोक ६८.

शत्रुपक्षाचा राजा काय करूं इच्छितो. याची खरी माहिती
काढून, आपणाला त्रास होणार नाही अशी व्यवस्था करावी.

राज्याचीं सात अंगें.

याज्ञवल्क्यः—

स्वाम्यमात्यो जनो दुर्गं कोशो दण्डस्तथैव च ।

मित्राण्येताः प्रकृतयो राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥

—आ. प्र. १२, श्लोक ३५१.

राजा, मंत्री, प्रजा, किल्ले, खजिना, लष्कर, व मित्रराजे हीं सात
मिळून राज्याची प्रकृति (मूळ कारण). हीं सात अंगें मिळून राज्य
होतें.

राजमंडलास अनुकूल करून घेण्याविषयीं.

याज्ञवल्क्यः—

अरिभिन्नमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः परः ।

क्रमशो मण्डलं चिन्त्यं सामादिभिरुपक्रमैः ॥

—आ. प्र. १२ रा. श्लोक ३४०.

स्वतःच्या राज्यास लागून ज्याचा देश तो शत्रूराजा, त्याच्या
पलीकडे असणारा तो मित्रराजा आणि त्याच्याहि पलीकडे असेल तो
उदासीन राजा. ह्या सर्वांचें मिळून राजमंडळ होतें. ह्या राजमंडलांतील
प्रत्येकाशीं सामादि कोणत्या रीतीनें वागावयाचें त्याचें चिंतन करावें.

शत्रु-मित्र-उदासीन-प्रकृति-राजा कोणास म्हणावें.

मनु:—

अनन्तरमारिं विद्यादरिसेविनमेव च ।

अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥

—अध्याय ७, श्लोक १५८.

राजामें आपल्या राज्याच्या सीमेली ज्यांची सीमा आहे अशा सर्व राजांना अरि समजावें, त्यांच्या पलीकडे त्यांच्या सीमेली ज्यांची सीमा लागलेली असते त्यांना मित्र समजावें, त्यांच्याही पलीकडे असणाऱ्यांना उदासीन समजावें.

मनु:—

तान्सर्वानभिसंदध्यात्सामादिभिरुपक्रमैः ।

व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥

—अध्याय ७, श्लोक १५९.

त्या सर्व राजांना साम, दान, दण्ड, भेद इत्यादि उपायांनी वश करून घ्यावें. प्रसंगी या सर्वांचाच उपयोग करावा किंवा त्यांतील कांहीं-चाच उपयोग करावा. किंवा केवळ दण्ड अथवा केवळ राजनीतीचा उपयोग करून त्या राजाला वश करावें.

सामदानादिक उपाय (साम व दण्ड यांची प्रशंसा).

मनु:—

सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ।

सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ॥

—अध्याय ७, श्लोक १०९.

साम, दान, दण्ड, भेद यांपैकीं नेहमीं साम व दण्ड हेच चांगले-
राष्ट्राभिवृद्धि व्हावयाची असल्यास यांचाच उपयोग करावा. असें
शहाणे लोक सांगतात (कारण सामामध्यें प्रयास, धनव्यय, सैन्यक्षय
इत्यादि दोष नाहींत व दण्डामध्यें हे दोष जरी असले तरी एकदम
कार्यसिद्धि होते).

दंड अगदीं शेवटचा उपाय.

मनु:—

यदि ते तु न तिष्ठेयुरूपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ।

दण्डेनैव प्रसह्यैताञ्छूनकैर्वशमानयेत् ॥

—अध्याय ७, श्लोक १०८.

पहिल्या तीन उपायांनीं (साम, दान, व भेद) ते वश झाले
नाहींत तर बळजबरीनें त्यांच्या राज्याचा नाश करून त्यांना वश करावे.

मनु:—

सह सर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भृशम् ।

संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वोपायान्मृजेद्बुधः ॥

—अध्याय ७ श्लोक २१४.

द्रव्य-नाश, प्रजेचा असंतोष, मित्त नाहींसे होणें, इत्यादि अनेक
आपत्ति एकदम उद्भवल्या असतां घाबरून न जातां शहाण्या राजांनीं
यांपैकीं एकेक किंवा सर्व उपायांचा अवलंब करावा.

बृहत्पराशर:—

दासीकर्मकरान् दासान् भिद्यात्तेन क्षयैन्नृपः ।

निकटस्थायिनो नित्यं जानन्ति चेष्टितं प्रभोः ॥

तस्मात्ते यत्नतो रक्ष्या भेदमूलं यतत्स्वमी ॥

—अध्याय १०.

प्रकरण दहावें.

४२२४

५१

दा. क्र.

राजाशीं निकट संबंध असलेल्या दासदासींना कोणी फितूर केल्यास राजाचा नाश होईल. कारण नेहमीं जवळ असल्यामुळे राजाच्या सर्व गोष्टी त्यांना माहित असतात. राजानें त्यांच्या विषयीं फार खबरदारी घेतली पाहिजे कारण फितुरीला तेच कारणीभूत होतात.

आपत्कालीं कशा कशाचें रक्षण करावें.

मनु:—

आपदर्थं धनं रक्षेदारान् रक्षेद्धनैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेदारैरपि धनैरपि ॥

—अध्याय ७, श्लोक २१३.

आपत्ति येईल त्यावेळीं उपयोगी पडावें म्हणून धनाचें रक्षण करावें. संपत्ति खर्चून सुद्धां बायकोचें रक्षण करावें. पण स्वतःचें रक्षण या दोन्हींची पर्वा न करितां करावें.

मनु:—

क्षेम्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।

परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥

—अध्याय ७ श्लोक २१२

आरोग्यादिकांच्या द्वारें हितकारक, धान्य विपुल देणारी, पशु इत्यादिकांची वृद्धि करणारी अशा प्रकारची जरी भूमी असली तरी प्रसंग पडल्यास राजानें स्वतःच्या रक्षणासाठीं तिचा बेलाशक त्याग करावा.

कशारीतीनें वर्तन केलें असतां राजा शत्रूपासून पराभव पावत नाहीं.

मनु:—

आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।

अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥

—अध्याय ७, श्लोक १७९.

व्हावयाच्या कार्याचे गुणदोष जाणणारा, होत असलेल्या कार्या-
विषयी तत्काळ निश्चय करूं शकणारा, होऊन गेलेल्या कार्याचा
अवशेष कर्तव्यभाग जाणणारा, राजा शत्रूकडून पराभव पावत नाही.

याज्ञवल्क्यः—

सन्धिं च विग्रहं यानमासनं संश्रयं तथा ।

द्वैधीभावं गुणानेतान्यथावत्परिकल्पयेत् ॥

—आचा. प्र. १२, रा. श्लोक ३४५.

तह, युद्ध, स्वारी करणे, उपेक्षा, किल्याचा आश्रय करणे किंवा
सैन्याचे दोन भाग करणे या सहा गुणांपैकी एकाचा प्रसंगानुसार उप-
योग करावा.

संधि केव्हां करावा.

मनुः—

यदाऽवगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ।

तदात्वे चात्मिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत् ॥

—अध्याय ७ श्लोक १६९.

पुढें आपला उत्कर्ष स्वचित होईल असें वाटल्यास तत्काळ होणारा
धनक्षयहि सोसून संधी करावा.

संधिविग्रहादि उपरिनिर्दिष्ट गुण दोन दोन प्रकारचे असतात.

मनुः—

समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च ।

तदात्वायतिसंयुक्तः सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ॥

—अध्याय ७, श्लोक १६३.

तात्कालिक फळाच्या इच्छेनें किंवा भविष्यकाळीं मिळणाऱ्या
फळाकरितां दुसऱ्या राजाशी, शत्रूवर चढाई करण्याच्या कार्मां मदत
करण्यासाठीं जो संधि केला जातो, त्याला समानयानकर्मसंधि

म्हणतात. याच्या उलट म्हणजे तूं एका दिशेनें चढाई कर व मी दुसऱ्या बाजूनें लढाई करितों असें सांगणें याला दुसऱ्या प्रकारचा संधि म्हणतात.

मनुः—

प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च ।
कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥

—अध्याय ७, श्लोक २१०.

विद्वान्, महान् कुलांत जन्मलेला, शूर, चतुर, दाता, उपकार स्मरणारा, आणि सुख मानणारा, शत्रु सहज जिंकतां येण्याजोगा नसतो. करितां अशा शत्रूशीं संधि करावा.

लढाई न करितां संधि कोणाबरोबर करावा.

मनुः—

सह वापि व्रजेद्युक्तः सन्धिं कृत्वा प्रयत्नतः ।
मित्रं हिरण्यं भूमिं वा सम्पश्यंस्त्रिविधं फलम् ॥

—अध्याय ७ श्लोक २०६

शत्रू जर मित्र होत असेल किंवा त्यानें सुवर्ण दिलें असेल किंवा भूमीचा कांहीं भाग देत असेल तर तेंच तीन प्रकारचें आपल्या आगमनाचें फल आहे असें समजून त्याच्याशीं संधि करावा व मोठ्या यत्नानें परत जावें.

कोणत्या राजाचा आश्रय करावा.

मनुः—

निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्याद्योऽरिबलस्य च ।
उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥

—अध्याय ७, श्लोक १७५-

ज्यांच्या दोषानें हा शत्रूंच्या हातांत सांपडण्याचा प्रसंग आला असेल त्या प्रकृतीचा व ज्या शत्रूसैन्यापासून यास भय उत्पन्न झालें असेल त्या सैन्याचा निग्रह करण्यास जो समर्थ असेल अशा राजाचा आश्रय करून त्याची गुरुप्रमाणें सर्व प्रयत्नानें सेवा करावी.

शत्रु-मित्र व उदासीन राजापासून सावध राहणें.

मनु:—

सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ।

यथाऽस्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥

—अध्याय ७, श्लोक १७७.

आपले मित्र राजे, उदासीन राजे किंवा शत्रू राजे आपणांहून अधिक बलवान् होणार नाहीत अशासाठीं सर्व प्रकारचे उपाय करावेत.

कोणाचा आश्रय करून शत्रूशीं लढावें.

मनु:—

आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ।

स्थौललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदयः ॥

—अध्याय ७, श्लोक २११.

साधुत्व, विशेष पुरुषांस ओळखणें, शौर्य, दयाळूपणा व उदारता हे उदासीन राजाचे गुण होत. (अशांचा आश्रय करून शत्रूशीं लढाई करावी.)

संश्रयांत दोष दिसल्यास युद्ध करणें.

मनु:—

यदि तत्रापि सम्पश्येद्दोषं संश्रयकारितम् ।

सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशंकः समाचरेत् ॥

—अध्याय ७, श्लोक १७६.

वर सांगितल्याप्रमाणे आश्रय करूनही टिकाव लागण्याजोगा नाही असें आढळून आल्यास निःशंकपणे युद्धच करावें.

याज्ञवल्क्यः—

यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं व्रजेत्तदा ।

परश्च हीन आत्मा च हृष्टवाहनपूरुषः ॥

जेव्हां शत्रूंचें राज्य धनधान्यादिकांनीं विहीन होऊन तो राजा बलहीन होईल व स्वतःचें सामर्थ्य—हत्ती, घोडे, सैन्य, इत्यादिकें—करून परिपूर्ण असेल अशा वेळीं शत्रूवर चाल करावी.

शत्रूवर स्वारी केव्हां करावी.

विष्णुः—

चैत्रे मार्गशीर्षे वा यात्रां यायात्परस्य व्यसने वा ।

—अध्याय ३.

मार्गशीर्षामध्ये किंवा चैत्रामध्ये शत्रूवर स्वारी करावी किंवा शत्रू संकटांत असतांना स्वारी करावी.

मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः ।

फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम् ॥

अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्ध्रुवं जयम् ।

तदा यायाद्विष्टुह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥

—अध्याय ७, श्लोक १८२।१८३.

शत्रूच्या राष्ट्रावर चालून जाणाऱ्या राजानें मार्गशीर्ष महिन्यांत प्रस्थान करावें किंवा आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें फाल्गुन किंवा चैत्र महिन्यांत त्यानें निघावें. जेव्हां त्यास आपला जय खात्रीनें होईल असें त्यास वाटेल तेव्हां या पूर्वोक्त कालाहून अन्य कार्त्तीही गमन

करावें. त्याच प्रमाणें शत्रूवर अमात्यादि फिरल्यामुळें संकट ओढवळें असतां तात्काळ चाल करून जावें.

याज्ञवल्क्यः—

य एव धर्मो नृपतेः स्वराष्ट्रपरिपालने ।

तमेव कृत्स्नमाप्नोति परराष्ट्रं वशं नयन् ॥

—आ. प्र. १२, श्लोक ३४२.

आपल्या राष्ट्राचें न्यायानें परिपालन केल्यानें राजास जो धर्म प्राप्त होतो. तो सर्व प्रजेच्या धर्मसंचयाचा सहावा भाग पुढें सांगितल्या न्यायानें परराष्ट्र आपल्या स्वाधीन करणाऱ्या राजास प्राप्त होतो.

जिकलेल्या देशाचा आचार, व्यवहार न बदलण्याविषयीं.

याज्ञवल्क्यः—

यस्मिन्देशे य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः ।

तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वशमुपागतः ॥

आ. प्र. १२, श्लोक ३४३

दुसरा देश आपल्या ताब्यांत आला असतां त्या देशाचा जो आचार, व्यवहार, कुलस्थिति असेल त्याप्रमाणें राज्य करावें.

अनीतीनें वागणाऱ्या राजास शत्रू पराभूत करतात.

मनुः—

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः ।

अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥

—अध्याय ८, श्लोक १७४.

जो राजा मोहामुळें अधर्माचरण करितो त्या दुष्ट राजाला तांबड-
तोव शत्रू पराभूत करतात.

स्थिर मित्रापासून लाभ.

मनु:—

हिरण्यभूमिसम्प्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते ।
यथा मितं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम् ॥

—अध्याय ७, श्लोक २०८.

सध्यां एखादा राजा क्षीण असला तरी त्यास स्थिर मित्त केलेले असतां राजा जसा उन्नतिप्रत जातो, तसा तो सोनें अगर भूमि यांची प्राप्ति झाली असतां उन्नतिप्रत जात नाहीं.

कोणता मित्त चांगला.

मनु:—

धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च ।
अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥

—अध्याय ७, श्लोक २०९.

धर्मज्ञ, केलेला उपकार स्मरणारा, प्रजा संतुष्ट ठेवणारा (किंवा संतुष्ट स्वभावाचा) प्रेमळ, दृढनिश्चयानें कार्यास आरंभ करणारा असा मित्र फार थोर नसला तरी चांगला होय.

—XOXOXOX—

प्रकरण अकरावें.

निधि

राजास द्रव्याचें भांडार सांपडलें असतां त्याची व्यवस्था.

विष्णु:—

निधिं लब्ध्वा तदर्धं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ।
द्वितीयमर्धं कोषे प्रवेशयेत् ॥

निधी भूमींत प्राप्त झाला असतां त्यांतील अर्धें द्रव्य ब्राह्मणांना द्यावें. राहिलेलें खजिन्यांत ठेवावें.

भूमींत धातूची खाण निघाल्यास तीवर राजाचा हक्क.

मनु:—

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ।

अर्धभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥

—अध्याय ८, श्लोक ३९.

भूमींतील जुन्या निधीचा अगर खाणींतील धातूंचा अर्धा भाग राजाच्या मालकीचा, कारण तो भूमीचें रक्षण करीत असल्यामुळे तो तिचा अधिपतीच होय.

भांडार सांपडलें असतां राजास न कळविल्यास.

विष्णु:—

अनिवेदितविज्ञातस्य सर्वमपहरेत् ॥

अ. ३

एखाद्याला भूमींत निधी सांपडला असतां राजाला जर त्यानें कळविलें नाहीं तर राजानें त्याला सांपडलेलें द्रव्य सर्व घ्यावें.

हरवलेलें धन राजाजवळ आणून दिलें असतां
तें परत देण्याची व्यवस्था.

मनु:—

आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः ।

दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥

अध्याय ८ श्लोक ३३.

मालकानें देशकालादि बरोबर सांगितल्यास नाहींसें होऊन राजास

सांपडलेलें जें हें द्रव्य त्यांतून राजानें त्याचा सहावा, दहावा किंवा चारावा भाग घ्यावा. बाकी राहिलेलें धन मालकास परत द्यावें.

याज्ञवल्क्यः—

प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ।

द्विभावयेन्न चेष्टिगैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥

व्यवहार. श्लोक ३३.

कोणाचें हरवलेलें धन (सुवर्णादि) कोणाला मिळून त्यानें तें राजाजवळ आणून दिलें असतां राजानें मालकाला बोलावून आणून त्या द्रव्याविषयीं सर्व माहिती (खुणा वगैरे) विचारून घ्यावी व बरोबर असल्यास तें द्रव्य परत करावें व ती माहिती चुकीची असल्यास त्या इसमाला त्या वस्तूच्या किंमतीइतका दंड करावा (कारण आपला माल नसतांना तो मागावयास आला हा त्याचा गुन्हा).

चोरीचा माल भरून देण्याविषयीं.

विष्णुः—

चौरहतं धनमवाप्य सर्वमेव सर्ववर्णेभ्यो दद्यात् ।

अनवाप्य च स्वकोषादेव दद्यात् ॥

अ. ३.

चोरानें नेलेलें धन (कोणत्याही वर्णाच्या मनुष्याचें असो) परत मिळाल्यास तें त्या मालकाला द्यावें व तें परत न मिळाल्यास राजानें आपल्या खजिन्यांतून द्यावें.

प्रकरण बारावें.

करादान

कर घेण्याचीं कारणें.

नारदः—

अन्यप्रकारादुचिताद्भूमेः षड्भागसंज्ञितात् ।

बालिः स तस्य विहितः प्रजापालनवेतनम् ॥

—प्रकीर्ण. व्य. प. १७, मु. श्लोक ८.

भूमीच्या उत्पन्नापैकीं सहावा भाग कर म्हणून राजा घेतो. त्या-
शिवाय जो कर घेतो तें प्रजापालनावद्दल वेतन म्हणून समजावें.

कराचें प्रमाण.

मनुः—

यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणाम् ।

तथाऽवेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान् ॥

अध्याय ७, श्लोक १२८.

राजास देखरेख, रक्षण वगैरेचें फळ मिळेल व कारागिराला
आपल्या प्रयत्नाचें फळ मिळेल अशा रीतीनें कर ठरवावेत.

वार्षिक कर घेण्याविषयीं.

मनुः—

सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम् ।

स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्तेत पितृवन्नुषु ॥

—अध्याय ७, श्लोक ८७.

प्रत्येक वर्षीं, लोकांच्या विश्वासास पात अशा अधिकाऱ्याकडून कर वसूल करावा. करवसूलीच्या बाबतींत शास्त्राला अनुसरून वागावें व लोकांशीं पित्याप्रमाणें वागावें.

मनुः—

यथालपालपमदन्त्याद्यं वार्योकोवत्सषट्पदाः ।

तथालपालपो गृहीतव्यो राष्ट्रद्राज्ञाब्दिकः करः ॥

—अध्याय ७, श्लोक १२९.

ज्याप्रमाणें जळवा, वासरूं, व भुंगे रक्त, दूध व मध यांचें थोडें थोडें पान करतात त्याप्रमाणें राजानें राष्ट्रपासून प्रतिवर्षीं थोड-थोडा कर घ्यावा.

कोणत्या वस्तूवर किती कर घ्यावा.

विष्णुः—

प्रजाभ्यो वल्यर्थं संवत्सरेण धान्यतः षष्ठमंशमादद्यात् ।

सर्वसस्येभ्यश्च द्विकं शतम् । पशुहिरण्येभ्यो वस्त्रेभ्यश्च ।

मांस-मधु-घृतौषधि-गन्ध-मूल-फल-रस-दारु-

पत्राजिन-मृद्गाण्डाश्मभाण्ड-वैदलेभ्यः षष्ठभागम् ।

—अध्याय ३.

प्रजेकडून करसाठीं प्रतिवर्षीं धान्याचा सहावा भाग घ्यावा. इतर उत्पन्नांपैकी शेंकडा दोन; त्याचप्रमाणें, पशु व सोने व वस्त्र यांवरील कर शेंकडा दोन या प्रमाणांत घ्यावा. मांस, मध, तूप, औषधि, गन्ध, मूळ, फळ, रस, लांकूड, पानें, कातडें, मार्तीचीं भांडीं वगैरेच्या व्यापाऱ्यांपासून षष्ठभाग कर घ्यावा.

जकात किती घ्यावी.

मनु:—

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ॥
 कुर्युरर्धं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥

अध्याय ८ श्लोक ३९८.

जकातीच्या ठिकाणांविषयी पूर्ण माहिती असलेले तसेच सर्व प्रकारच्या मालाची चांगली माहिती असलेले असे लोक जो नफा ठरवतील त्याचा विसावा भाग जकातरूपाने घ्यावा.

व्यापारावरील कर.

मनु:—

क्रयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिद्वयम् ।
 योगक्षेमं च सम्प्रेक्ष्य वणिजो दापयेत्करान् ॥

—अध्याय ७, श्लोक १२७.

खरेदीची किंमत, विक्रीचा दर, माल आणण्यासाठी लागलेला व इतर खर्च व त्याचा योगक्षेम या सर्वांचा विचार करून व्यापाऱ्यांकडून कर घ्यावा.

वेठीविषयीं.

मनु:—

कारुकाञ्छिलिपनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः ।
 एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि महीपतिः ॥

—अध्याय ७, श्लोक १३८.

शिल्पी लोकांकडून, थोडे उच्च असे जे कारुक, व श्रमोपजीवी शूद्र अशा लोकांपासून महिन्यांतून एकदां वेठाने काम करून घ्यावे.

राजानें कोणापासून कर घेऊं नये.

मनु:—

अन्धो जडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः ।

श्रोत्रियेषूपकुर्वश्च न दाप्यः केनचित्करम् ॥

—अध्याय ८, श्लोक ३९४.

आंधळा, मूर्ख, पांगळा, सत्तर वर्षांचा वृद्ध, विद्वान् ब्राह्मणांना दानधर्म करणारा, यांच्याकडून कर केव्हांही घेऊं नये.

मनु:—

नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चातितृष्णया ।

उच्छिन्दन्द्वात्मनो मूलमात्मानं तां च पीडयेत् ॥

—अध्याय ७, श्लोक १३९.

प्रजेकडून करच न घेतल्यास राजाचा मूलोच्छेद होईल व अति-लोभानें प्रजेकडून अधिक कर घेतल्यास प्रजेचा नाश होईल. तरी या दोन्ही गोष्टी करूं नयेत.

मनु:—

अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ।

न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् ॥

—अध्याय ८, श्लोक १७०.

राजाचा खजिना कितीही कमी झाला असला तरी अन्यायानें कर कधीही घेऊं नये व कोश कितीही समृद्ध झालेला असला तरी योग्य असा कर कितीही थोडा असला तरी सोडूं नये.

मनु:—

अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् ।

दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥

—अध्याय ८, श्लोक १७१.

अग्राह्य द्रव्य घेतल्यामुळे व ग्राह्यद्रव्य न घेतल्यामुळे राजा दुर्बल आहे अशी लोकांची समजूत होते व इहलोकीं अपकीर्ति होऊन परलोकीं दुर्गति प्राप्त होते.

अन्यायानें कर घेण्यापासून होणारें नुकसान.

याज्ञवल्क्यः—

अन्यायेन नृपो राष्ट्रात्स्वकोषं योऽभिवर्धयेत् ।

सोऽचिराद्विगतश्रीको नाशमेति सबान्धवः ॥

प्रजापीडनसन्तापात्समुद्भूतो हुताशनः ।

राज्ञः कुलं श्रियं प्राणांश्चादग्ध्वा न निवर्तते ॥

—आचार. प्र. १२, श्लोक ३४०—३४१.

जो राजा अन्यायानें आपला कोष वाढवितो त्याची लक्ष्मी व बांधव यांसहित त्याचा ताबडतोब नाश होतो. प्रजेला त्रास दिल्यामुळे उत्पन्न होणारा अग्नि राजाचें कुळ, वैभव प्राण यांचा नाश केल्यावांचून शांत होत नाही.

न्यायानें कर घेतल्यापासून ऐहिक व पारमार्थिक
सामर्थ्याची वृद्धि.

मनुः—

स्वादानाद्वर्णसंसर्गाच्चबलानां च रक्षणात् ।

बलं संजायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्धते ॥

—अध्याय ८, श्लोक १७२.

न्याय्य धनाचा स्वीकार केल्यानें, जातीयांशींच संबंध केल्यानें व प्रबलांपासून दुर्बलांचें रक्षण केल्यानें राजाचें ऐहिक व पारमार्थिक सामर्थ्य वाढते.

शास्त्रविहित नियमाप्रमाणें कर घेण्याचें फल.

बृहत्पराशरः—

यः शास्त्रदृष्टेन यथा नरेश्वरो
दण्डं विद्ध्ययाद्विधिवत्करांश्च ॥
स चैव कीर्तीर्वितनोति गुर्वी—
रायुश्च दीर्घं दिवि देवभोगान् ॥

जो राजा शास्त्राप्रमाणें अपराध्यांना दण्ड करितो व नियमाप्रमाणें कर घेतो, त्याची कीर्ति वाढते, आयुष्य वाढते, व तो स्वर्गात देवांप्रमाणें भोग भोगूं शकतो.

—xoxoxox—

प्रकरण तेरावें.

व्यवहार (कोर्टातील विवाद)

पूर्वकालीं व्यवहार नव्हता.

नारदः—

धर्मैकतानाः पुरुषा यदासन्सत्यवादिनः ।
तदा न व्यवहारोऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः ॥
नष्टे धर्मे मनुष्याणां व्यवहारः प्रवर्तते ।
द्रष्टा च व्यवहाराणां राजा दण्डधरः स्मृतः ॥

—अध्याय १.

धर्मावर दृष्टि ठेवून वागणारे सत्यवादी लोक जेव्हां राष्ट्रांत असतात. तेव्हां व्यवहार (कज्जे) उपस्थित होत नाहीत; द्वेष व मत्सर यांचें वास्तव्य असत नाही. परंतु धर्म नष्ट झाला म्हणजे व्यवहार (अर्थात्

मांडणें) उपस्थित होतात. यासाठीं दण्ड धारण करणारा राजा सर्व व्यवहारावर नजर ठेवणारा म्हणून ठरविण्यांत आला.

व्यवहार कशा रीतीनें पाहावा.

याज्ञवल्क्यः—

व्यवहारान्तरपः पश्येद्विद्विब्राह्मणैः सदा ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥

—अध्याय ८, श्लोक १.

क्रोध व लोभ सोडून धर्मशास्त्राच्या नियमाप्रमाणें, राजानें नेहमीं विद्वान् ब्राह्मणांच्या सहाय्यानें व्यवहार पाहावा.

राजानें मंत्र्यावरोवर सभेंत प्रवेश करावा.

मनुः—

व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

यन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥

—अध्याय ८, श्लोक १.

व्यवहार पाहूं इच्छिणाऱ्या राजानें मन्त्र जाणणाऱ्या ब्राह्मणांसह व आपल्या सचिवांसह नम्रतेनें (शान्तपणें) सभागृहांत प्रवेश करावा.

सभालक्षण.

मनुः—

यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।

राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान्ब्राह्मणस्तां सभां विदुः ॥

—अध्याय ८, श्लोक ११.

जेथें वेद जाणणारे तीन ब्राह्मण व राजानें नेमलेला एक विद्वान् ब्राह्मण एवढे लोक बसतात तिला सभा म्हणतात.

नारदः—

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ॥
नाऽसौ धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥

ज्या सभेमध्ये वृद्ध लोक नाहीत तिला सभाच म्हणतां येत नाही. जे खरा धर्म प्रतिपादन करीत नाहीत त्यांना वृद्ध म्हणतां येत नाही. ज्याच्यामध्ये सत्य नाही तो धर्म कसला ? व ज्यामध्ये शब्दच्छल असतो ते सत्य नव्हे.

राजानें सभेंत जाऊन काम पाहण्याविषयीं.

मनुः—

तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्याणाम् ॥

—अध्याय ८, श्लोक २.

तेथें, सौम्य वेष व अलंकार धारण करून बसावें किंवा उभेंच राहावें व उजवा हात उचलून कार्यार्थी प्रजेचीं कार्यें पहावीत.

मनुः—

यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।
तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥

—अध्याय ८, श्लोक ७.

दुसऱ्या महत्त्वाच्या कामामुळें जेव्हां राजाला स्वतः प्रजेचीं न्यायाचीं कामें पाहतां येणार नाहीत त्यावेळीं विद्वान् ब्राह्मणाचीं त्या कामीं योजना करावी.

सर न्यायाधिष्ठाने कशा रीतीने सभेत प्रवेश करावा.

मनु:—

सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिवृतः ।

सभामेव प्रविश्याग्न्यामासीनः स्थित एव वा ॥

—अध्याय ८, श्लोक १०.

त्या श्रेष्ठ सभेत प्रवेश करून त्यानें उभें राहून अथवा वसून तीन कार्यक्षम अशा ब्राह्मणांसह तीं न्यायाचीं कामें करावीत.

न्यायदानाच्या कामांस कसा आरंभ करावा.

मनु:—

धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः !

प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥

—अध्याय ८, श्लोक २३.

न्याय करण्याकरितां धर्मासनावर वसून, देह आच्छादित करून, एकाग्रचित्तानें लोकपालांस नमस्कार करून कार्यास सुरवात करावी.

न्यायाधीशाचें सभासदांस उद्देशून भाषण.

मनु:—

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।

तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥

—अध्याय ८, श्लोक. १५.

वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।

वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥

—अध्याय ८, श्लोक १६.

धर्माचें उलंघन केलें असतां तो धर्मच पुरुषाचा इष्टानिष्टांसह नाश करितो, व त्याचें रक्षण केलें असतां तोच त्याचें इष्टानिष्टांसह

रक्षण करितो. यास्तव धर्माचें उलंघन करूं नये. अहो सभासदांनो, ज्याचें आम्ही उलंघन केलें आहे असा हा धर्म आमचा नाश न करो.

कामाचा वर्षाव करणारा असा हा वृषसंज्ञक भगवान् धर्म आहे. पण अशा धर्माचें जो निवारण (अतिक्रमण) करितो त्यास देव वृषल (धर्मनिवारक) समजतात. यास्तव धर्माचा उच्छेद करूं नये.

राजानें धनलोभानें विवाद उत्पन्न करूं नयेत.

मनुः—

नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः ।

न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथंचन ॥

—अध्याय ८, श्लोक ४३.

राजा व राजाचा पुरुष यांपैकी कोणीही धनलोभादिकानें ऋणादि विवाद उत्पन्न करूं नयेत. तसेंच वाद्यानें किंवा प्रतिवाद्यानें न्यायाकरितां पुढें आणलेला वाद द्रव्यलोभानें तेथल्या तेथें नाहींसा करूं नये (तर त्याची चौकशी अवश्य करावी. पैसे खाऊन खटले जिरवूं नयेत असा हा भावार्थ.)

व्यवहाराचीं आठ अंगें.

नारदः—

राजा सत्पुरुषः सभ्याः शास्त्रं गणकलेखकौ ।

हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः समुदाहृतः ॥

—अध्याय १, श्लोक ७.

राजा, न्यायाधीश, सभासद, मनुयाज्ञवल्क्यादिकांच्या स्मृत्या, गणक लेखक, सोने, अग्नि व पाणी हीं व्यवहाराचीं आठ अंगें सांगितली आहेत.

अन्याय करणाऱ्या सभासदांची हानी.

मनुः—

धर्मो विद्धस्त्वधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।

शल्यं चास्य न कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥

—अध्याय ८, श्लोक १२.

ज्या सभेत धर्मावर अधर्म अंमल गाजवतो, व धर्माला त्वास देणारें शल्य जेथील सभासद काढून टाकीत नाहीं. त्या सभेतील सभासद पापविद्ध होतात.

न्यायसभेत असत्य भाषणाच्या निषेध.

मनुः—

सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।

अब्रुवन्विब्रुवन्वाऽपि नरो भवति कित्विपी ॥

—अध्याय ८, श्लोक १३.

सभेत प्रवेश पाहिजे तर करूं नये (पण प्रवेश केल्यावर) सत्य तेंच बोलवें. कोणी सत्याचा निर्णय विचारला असतां जो बोलत नाहीं किंवा खोटें बोलतो त्याला पाप लागतें.

नारदः—

ये तु सभ्याः सभां प्राप्य तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।

यथाप्राप्तं न ब्रुवते सर्वे तेऽनृतवादिनः ॥

—अध्याय ३, श्लोक ११.

जे सभासद न्यायसभेत येऊन ते वादीप्रतिवादींच्या कामाचे बाबतीत कांहींच न बोलतां स्वस्थ बसतात किंवा माहित असलेली हकीकत यथार्थ रीतीने सांगत नाहीं ते सर्व खोटें बोलणारे समजावे.

न्यायाचे कामांत अन्यायामुळें होणाऱ्या पातकांचे
चांघे विभागी.

मनुः—

पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।

पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥

—अध्याय ८, श्लोक २८.

न्यायांकरितां आलेल्या वादांतील अधर्माचा चौथा भाग तें पाप
करणाऱ्याच्या मार्थी बसतो. चौथा भाग साक्षीराच्या मार्थी बसतो.
चौथा सर्व सभासदांच्या वाटेला येतो व चौथा राजाकडे जातो.

बरोबर न्याय झाल्यास राजा व सभासद दोषमुक्त.

मनुः—

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दाहो यत्र निन्द्यते ॥

—अध्याय ८, श्लोक १९.

परंतु जेव्हां निंदेस पात्र असलेल्या मनुष्याची न्यायसभेंत न्यायाला
अनुसखन निंदा होते, त्याला दोष दिला जातो तेव्हां राजा व सर्व
सभासद पापांतून मुक्त होतात व प्रत्यक्ष अधर्माचरण करणाऱ्यालाच
सर्व पाप भोगावें लागतें.

धर्म हाच खरा मित्र होय.

मनुः—

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्याद्धि गच्छति ॥

—अध्याय ८, श्लोक १७.

मृत्यूनंतर सुद्धां आपणाला न सोडणारा असा धर्म हा एकच खरा मित्त होय. कारण बाकी सर्व शरीरनाशावरोवरच आपल्या-पासून वियुक्त होतात.

सभासदांनीं राग, द्वेष न ठेवण्याविपर्यां.

नारदः—

तस्मात्सभ्यः सभां प्राप्य रागद्वेषविवर्जितः ।

वचस्तथाविधं ब्रूयाद्यथा न नरकं व्रजेत् ॥

म्हणून सभासदानें सभेंत गेल्यावर राग, द्वेष सोडून अशा रीतीनें बोलवें कीं जेणेंकरून त्याला नरकप्राप्ति होणार नाहीं.

अठरा प्रकारचे कर्जे.

मनुः—

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।

सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥

वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।

ऋयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिषालयोः ॥

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ॥

स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥

स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाव्हयमेव च ।

पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥

—अध्याय ८, श्लोक ४-५-६-७.

१ कर्ज घेणें, २ ठेव, ३ स्वतः मालक नसतांना वस्तूचा विक्रय, ४ अनेकांनीं मिळून व्यापार करणें, ५ दिलेलें द्रव्य परत घेणें, ६ सेवकाचा पगार न देणें, ७ करार मोडणें, ८ विकलेल्या अथवा वेत-

लेल्या वस्तूवद्दल पश्चाताप, ९ मालक व पशुपाळ यांमध्ये होणारा वाद, १० सीमेविषयी वाद, ११ शिविगाळ करणें अथवा कठोर भाषण करणें, १२ चोरी, १३ साहस, १४ स्त्रीपुरुषाचा समागम, १५ स्त्रीपुरुषधर्म व्यवस्थिति, १६ पितृधन विभाग, १७ द्यूत, १८ पश्वदिक प्राण्यांची झुंज, हीं अठरा कज्जे उपस्थित होण्याचीं कारणें आहेत.

• कज्जाचा निकाल कसा करावा.

मनु:—

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम् ।

• धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥

—अध्याय ८, श्लोक ८.

वर दिलेल्या विवादकारणांनीं भांडण करणाऱ्या लोकांना शाश्वत धर्माचा अवलंब करून—शाश्वत धर्मांमध्ये सांगितलेल्या नियमानुसार निवाडा द्यावा.

गौतम:—

न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपायः । तेनाभ्यूह्य यथास्थानं गमयेत् ॥

—अध्याय ११, पृ. ७.

न्याय शोधण्याकरितां तर्क हा मोठा उपाय आहे. या तर्काच्या सहाय्यानें वाटाघाट करून विवादाचा निर्णय करावा.

न्यायाधीशानें भांडणांतील सत्य शोधून काढावें.

नारद:—

यथा शल्यं भिषग्विद्वानुद्धरेद्यन्त्रशक्तितः ।

प्राड्विवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्यवहारतः ॥

—अध्याय ३, श्लोक १६.

ज्याप्रमाणें कुशल शस्त्र-वैद्य यंत्राच्या जोरावर एखाद्याच्या हाता-
पायांत गेल्लें शस्त्र काढून टाकतो, त्याप्रमाणें कुशल न्यायाधीशानें
भांडणांतील शस्त्र (तंट्याचें सत्य) काढावें.

नारदः—

तत्र शिष्टं छले राज्ञा मर्षयेद्धर्मसाधनः ।

भूतमेव प्रपद्येत धर्ममूला यतः श्रियः ॥

—अध्याय १, श्लोक ३१.

धर्म साधन करूं इच्छिणाऱ्या राजानें व्यवहारांतील-विवादांतील
स्वरी माहिती मिळवावी. गैरसमजामुळें खोटें बोलणाराला क्षमा
करावी. कारण सत्यधर्मांमुळेंच राजाला लक्ष्मी प्राप्त होते.

धर्मशास्त्र व अर्थशास्त्र यांचा मेळ घालून निकाल करावा.

नारदः—

धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यामविरोधेन यत्नतः ।

संपश्यमानो निपुणं व्यवहारगतिं नयेत् ॥

—अध्याय १, श्लोक ३३.

धर्मशास्त्र व अर्थशास्त्र यांचा विरोध येणार नाही अशा रीतीनें
कुशलतेनें भांडणाचा निकाल लावावा.

तेथें धर्मशास्त्र मानावें.

नारदः—

यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।

अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत् ॥

—अध्याय १, श्लोक ३९.

धर्मशास्त्र व अर्थशास्त्र यांमध्ये विरोध आला असतां नीति-
शास्त्राचे नियम बाजूला ठेवून धर्मशास्त्राप्रमाणें आचरण करावें.

धर्मशास्त्रामध्ये विरुद्ध मते असल्यास लोकव्यवहार (परंपरागत चालत आलेला आचार) मानावा.

नारदः—

धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः ।

व्यवहारो हि बलवान्धर्मस्तेनावहीयते ॥

—अध्याय १, श्लोक ४०.

धर्मशास्त्रामध्ये दोन परस्पर विरुद्ध मते असल्यास लोकव्यवहार परंपरागत चालत आलेला आचार—मानावा. कारण रूढीही शास्त्रापेक्षा बलवान् असल्यामुळे ती ग्राह्य न करितां धर्मशास्त्र आधारभूत मानल्यास धर्माची हानी होते.

मनुः—

सद्भिराचरितं यत्स्याद्दार्मिकैश्च द्विजातिभिः ।

तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ॥

—अध्याय ८, श्लोक ४६.

धार्मिक अशा सज्जन ब्राह्मणांचें जें आचरण असेल तें देश, काल व जाती यांच्या संप्रदायाच्या विरुद्ध नसल्यास त्याचाच अवलंब करावा.

राजा लोकप्रिय केव्हां होतो.

मनुः—

तद्दिग्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ।

तीक्ष्णश्चैव मुदुश्चैव राजा भवति सम्मतः ॥

—अध्याय ७, श्लोक १४०.

राजानें प्रसंगकार्य पाहून कठोर किंवा सौम्य व्हावें. अशारीतीनें प्रसंगाप्रमाणें नरम किंवा गरम होणारा राजा सर्वांना पसंत होतो.

राजा वरोवर प्रजेची ऐक्यता.

मनु:—

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान्धर्मेण पश्यति ।
प्रजास्तमनुवर्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥

—अध्याय ८, श्लोक ११.

कामक्रोधादि विकार आवरून जो राजा धर्माप्रमाणें व्यवहार पाहतो त्याच्याशीं, समुद्रामध्ये नद्या जशा समरस होऊन जातात, तशी प्रजा समरस होऊन जाते.

वजनें मापें तपासण्याविषयीं.

मनु:—

तुलामानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्सुलक्षितम् ।
पद्सु पद्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥

—अध्याय ८ श्लोक ४०३.

तोळा, शेर, इत्यादि वजनें व शेर पायली इत्यादि मापें हीं सर्व मापें राजाच्या चिन्हांनीं उत्तम प्रकारें चिन्हित केलेलीं असावीत, व सहासहा महिन्यांनीं त्यांची तपासणी करवावी.

वादीप्रतिवादीच्या अंतःकरणांतील भाव कसा
ओळखावा.

मनु:—

वाह्वैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।
स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन वा ॥

—अध्याय ८, श्लोक २५.

स्वर, वर्ण इत्यादि बाह्य चिन्हांवरून वादीप्रतिवादी इत्यादिकांच्या मनांतील भाव जाणावा. तसेंच, इंगित, आकार डोळे वगैरे वरूनही ओळखावा.

सभासदांच्या लायकविदल राजानें तपासणी करावी.

नारदः—

किंतु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममनुरक्षता ।

मनुष्यचित्तवैचित्र्यात्परीक्षया साध्वसाधुता ॥

—अध्याय १ श्लोक ६८.

मनुष्याच्या चित्तवैचित्र्यामुळें मनुष्याची चित्रवृत्ति केव्हां स्वलित होईल याचा नियम नसल्यामुळें स्वधर्माचें रक्षण करणाऱ्या राजानें सभासदांच्या वर्तनाविषयी चौकशी करावी.

साक्षीदारांची व दस्तऐवजांतील चूक राजानें शोधून काढावी.

नारदः—

पुरुषाः सन्ति ये लोभात्प्रब्रूयुः साक्ष्यमन्यथा ।

सन्ति चान्ये दुरात्मानः कूटलेख्यकृतो जनाः ॥

अतः परीक्ष्यमुभयमेतद्राज्ञा विशेषतः ।

लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥

—अध्याय १, श्लोक ६९-७०.

कित्येक लोक खोटी साक्ष लोभानें देतात. दुसरे कित्येक दुष्ट लोक खोटे दस्तऐवज करितात. म्हणून राजानें लेखाच्या पद्धतीनें लेख लिहिले आहे कीं नाहीं व साक्षीच्या नियमाप्रमाणें साक्ष पुरी आहे कीं नाहीं या दोन गोष्टींकडे विशेष लक्ष पुरवावें.

राजानें खरें व खोटें बोलणाऱ्या लोकांची नीट परीक्षा करावी.

नारदः—

असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः ।

दृश्यन्ते विविधा भावास्तस्माद्युक्तं परीक्षणम् ॥

—अध्याय ७, श्लोक ७१.

असत्य बोलणारे लोक अशा कौशल्याने बोलतात कीं ते सत्यच बोलतात, असा भास होतो. उलट कित्येक सत्य बोलणारे लोक असत्य बोलतात, असें वाटतें, अशा रीतीनें बोलणारांचे भाव विरुद्ध दिसतात. म्हणून नाट परीक्षा करणें जरूर आहे.

कोणत्या बाबतींत त्वरित निकाल करावा.

नारदः—

गोभूहिरण्यस्त्रीस्तेयवाग्दण्डात्ययिकेषु च ।

साहसेष्वभिशापे च सद्य एव विवादयेत् ॥

गाई, जमीन, सुवर्ण, स्त्री, शिर्वागाळ, मारामारी, साहस (अत्याचार) व खोटा आरोप या बाबतींत लवकर निकाल करावा.

प्रकरण चौदावें.

साक्ष व साक्षीदार.

साक्षीदार तीनपक्षां कमी असूं नयेत.

मनुः—

पृष्टोऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थो धनेषिणा ।

त्र्यवरैः साक्षिभिर्भाव्यो नृपब्राह्मणसंनिधौ ॥

—अध्याय ८, श्लोक ६०.

धनार्थी धनकोनें राजपुरुषाजवळ ज्यास आणिलें आहे, अशा-
ऋणकोस न्यायाधीशानें तूं याचें द्रव्य घेतलें आहेस काय ? असा
प्रश्न केला असतां ' मी घेतलें नाहीं ' असें जर तो म्हणेल तर धन-

कोनें राजा व राजानें नेमल्लेला ब्राह्मण यांच्या समक्ष कर्मातिकर्मी तीन साक्षी आणून त्यांच्याद्वारां आपलें म्हणणें सिद्ध करावें.

साक्षीस योग्य कोण ?

मनुः—

यादृशा धनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।

तादृशान्संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतं च तैः ॥

—अध्याय ८, श्लोक ६१.

धनकोसारख्या वाद्यांनीं ऋणादानादि व्यवहारांमध्ये कशाप्रकारच्या साक्षी देणें योग्य आहे, तें व त्यांनीं सत्यभाषण कसें करावें तें मीं सांगतों.

मनुः—

गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविद्शूद्रयोनयः ।

अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापादि ॥

—अध्याय ८, श्लोक ६२.

ज्यांनीं स्त्रीपुत्रिण ह केला आहे. ज्यांस पुत्र आहेत व जे त्याच देशांत निर्माण झालेल्या क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र जातीतील आहेत अशा साक्षीपुरुषांचीं नांवें वार्दानें दिलीं असतां ते साक्षी होण्यास योग्य आहेत (कारण ते स्त्रीपुत्रादि संपन्न व त्याच देशांत राहणारे असल्यामुळे खोटी साक्षी देण्यास फारसे धजत नाहींत.) ऋणादानादि व्यवहारांमध्ये आपत्ति नसतांना कोण पाहिजे ते साक्षी होऊं शकत नाहींत. (आपत्तीमध्ये वाक्पारुष्य, दंडदारुष्य, स्त्रीसंग्रह इत्यादिकांमध्ये वर सांगितल्या प्रकारचेच साक्षी पाहिजेत असा नियम नाहीं.)

मनुः—

आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ।
सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरीतास्तु वर्जयेत् ॥

—अध्याय ८, श्लोक ६३.

ब्राह्मणादि चतुर्वर्णांत जे विद्वान्, सर्व धर्म जाणणारे आणि लोभानें वश न होणारे असतील त्यांनाच साक्षीदार करावें. इतरांना साक्षीच्या कामांत वगळावें.

साक्षीस अयोग्य कोण ?

मनुः—

नार्थसंबन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।
न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यार्ता न दूषिताः ।

—अध्याय ८, श्लोक ६४.

ऋणादि. अर्थसंबंधीं अर्थात् धनकोसारखे लोक, मित्र, सेवक, शत्रु, ज्यांनीं पूर्वीं खोटी साक्ष दिली आहे असे, रोगपीडित व म्हापातकादिकांनीं दूषित झालेले लोक साक्षी करूं नयेत (कारण लोभ, प्रेम, द्वेष, स्मृतिभ्रंश इत्यादि दोषांनीं हे वरील साक्षी खोटें सांगितल्यावांचून राहणार नाहीत.)

राजादिकांची साक्ष न घेण्याविषयीं.

मनुः—

न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवो ।
न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः ॥

—अध्याय ८, श्लोक ६५.

राजा प्रभू आहे. यास्तव, त्यास साक्षीधर्मानें प्रश्न करणें योग्य नाही. करितां राजास साक्षी करूं नये. सूपकारादि कारुक व नटादि कुशीलव यांसही साक्षी करूं नये. (कारण—ते आपल्या कर्मांत व्यग्र असतात. शिवाय त्यांस धनाचा लोभ असतो.) अध्ययन, अग्निहोत्र इत्यादि कर्मांत निमग्न असणाऱ्या श्रोत्रियांची साक्षी घालूं नये. लिंगस्थ म्हणजे ब्रह्मचारी, व विरक्त संन्यासी यांस साक्षीदार करूं नये. कारण—त्यांतील पहिला आपल्या कर्मांमध्ये व दुसरा ब्रह्मनिष्ठेमध्ये तत्पर असतो.)

मनुः—

- नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।
न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः ॥

—अध्याय ८, श्लोक ६६.

अस्यंत परतंत अर्थात् गर्भदास, क्रूरकर्में करणारा व निषिद्ध कर्में करणारा यांची साक्ष घालूं नये. (कारण हे रागद्वेषादियुक्त असतात.) वृद्ध पुरुष साक्षी होण्यास योग्य नसतो. (कारण त्याची स्मरणशक्ति बहुतकरून लुप्त झालेली असते.) ज्याला व्यवहारज्ञान मुळींच आलेलें नसतें, अशा बालकाची साक्षी कांहीं कामाची नाही. एकाच पुरुषाची साक्षी घालणें व्यर्थ आहे. चांडालादि असंज्यांची साक्षी देऊं नये. (कारण ते कर्मज नसतात.) व ज्यांची नेत्रादि इंद्रियें विकल झालेलीं असतात त्यांसही साक्षी करूं नये.

मनुः—

नातों न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ।

न श्रमातों न कामातों न क्रुद्धो नापि तस्करः ॥

—अध्याय ८, श्लोक ६७.

बंधु-विनाशादि निमित्तानें व्याकुळ झालेला, मद्यादिकांनीं मत्त झालेला, क्षुधा, तृषा, इत्यादिकांनीं पीडित झालेला, मार्ग चालून आल्यामुळें श्रांत झालेला, कामानें पीडिलेला, रागावलेला, व चोर यास साक्षी करूं नये. (कारण—चोर अधार्मिक असतो व वाकीचे सर्व विवेकशून्य असतात.)

मनुः—

स्त्रियां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजः ।
शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥

—अध्याय ८, श्लोक ६८.

स्त्रियांची साक्षी स्त्रियांनींच द्यावी. ब्राह्मणादि द्विजांचे साक्षी त्यांच्यासारखे द्विजच असावेत. सज्जन शूद्रांनीं शूद्रांचे साक्षी व्हावें. व चांडालादि अंत्यजांचे अंत्यजच साक्षी होतात.

मनुः—

अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ।
अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥

—अध्याय ८, श्लोक ६९.

गृहामध्ये किंवा अरण्यामध्ये चोरादिकांचा उपद्रव झाला असतां किंवा कोणी दुष्टानें शरीरास पीडा दिली असतां त्यावेळीं तेथें जो भेटेल तो वाद्याचा साक्षी होऊं शकतो. (ऋणादानादिकांप्रमाणें अशा प्रसंगीं अमुकच साक्षी असावा असें म्हणतां येत नाहीं.)

प्रसंगविशेषीं स्त्री, बाल व वृद्ध हेही साक्षी
होऊं शकतात.

मनुः—

स्त्रियाऽप्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।
शिष्येण बंधुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥

—अध्याय ८, श्लोक. ७०

गृहामध्ये वर सांगितला आहे तसा साक्षी मिळण्यासारखा नसल्यास स्त्री, बालक, वृद्ध, शिष्य, बंधु, दास व कामगारही साक्षी होऊं शकतात.

मनु:—

बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मृषा ।

जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा ॥

—अध्याय ८, श्लोक ७१.

बालक, वृद्ध, आतुर व ज्यांचें चित्त स्थिर नाही असे लोक साक्षी देतांना, असत्य भाषण करूं लागल्यास त्यांची वाणी स्थिर रहात नाही. यास्तव, अनुमानानें त्यांतील तत्त्व आपण काढून घ्यावें.

मनु:—

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।

वाग्दंडयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥

—अध्याय ८, श्लोक ७२.

सर्व प्रकारच्या साहसामध्ये, चोरी, स्त्रिसंग्रह, वाक्पारुष्य व दंडपारुष्य यामध्ये साक्षीची परीक्षा करण्याचें कारण नाही.

साक्षीमध्ये विरोध दिसल्यास बहुमत ग्राह्य मानावें.

मनु:—

बहुत्वं परिगृह्णीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः ।

समेषु तु गुणोत्कृष्टान्गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥

—अध्याय ८, श्लोक ७३.

परस्परविरुद्ध अशा साक्षी झाल्यास पुष्कळांचें जें म्हणणें तें राजानें ग्राह्य समजावें. विरुद्ध भाषण करणारांची संख्या सारखीच असल्यास त्यांत जे गुणी असतील त्यांचें म्हणणें प्रमाण मानावें. गुणी

लोकांच्याच साक्षीमध्ये विरुद्ध प्रकार व्यक्त होऊं लागल्यास त्यांत जे क्रियासंपन्न द्विज असतील त्यांस प्रमाण समजावें.

साक्षीदारानें सत्य कथन करण्याविषयीं.

मनु:—

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्धयति । .

तत्र सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥

—अध्याय ८, श्लोक ७४.

एकादा प्रकार स्वतः आपल्या डोळ्यांनीं पाहिल्यास व एकादी गोष्ट स्वतः कानांनीं ऐकल्यासच साक्ष होऊं शकते. अशा प्रसंगीं सत्य सांगणारा साक्षी धर्म व अर्थ यांपासून भ्रष्ट होत नाहीं.

असत्य साक्षीपासून रौरवप्राप्ति.

मनु:—

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्यसंसादि ।

अवाङ्मनरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥

—अध्याय ८, श्लोक ७५.

श्रेष्ठांच्या सभेमध्ये जो साक्षी पाहिलेल्या व ऐकलेल्या प्रकाराहून अन्य प्रकार सांगतो तो अधोमुख होऊन नरकांत पडतो व परलोकीं दुसन्या कर्मांमुळे प्राप्त होणाऱ्या स्वर्गापासूनही भ्रष्ट होतो.

मनु:—

यत्रानिवद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वापि किंचन ।

दृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयाद्यथा दृष्टं यथा श्रुतम् ॥

अध्याय. ८, श्लोक ७६.

तू या कामांत साक्षी हो असें जरी कोणी एखाद्यास सांगितलें नसलें व त्यानें तें ऋणादानादि काम समक्ष झालेलें पाहिलें असलें किंवा गालीप्रदानादिक ऐकलें असलें तरी त्यांस न्यायाधीशानें त्या-विषयीं प्रश्न केला असतां त्यानें जें सत्य असेल तें सांगावें.

धाकदपटशावांचून स्वभावतः साक्षीदार जें सांगतात तेंच ग्राह्य होय.

मनुः—

स्वभावेनैव यद्ब्रूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम् ।

अतो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थकम् ॥

—अध्याय ८, श्लोक ७८

साक्षी लोक भयादिकांवांचून स्वभावतःच जें सांगतील तेंच व्यव-हाराचा निर्णय करितांना ग्राह्य होय. पण दुसऱ्या कांहीं कारणांमुळे त्यांनीं जें कांहीं स्वाभाविकपणें सांगितलेलें नाहीं तें धर्मप्रकरणीं व्यर्थ होय असें समजून त्याचें ग्रहण करूं नये.

न्यायाधीशानें साक्षीदारास शांतवृत्तीनें प्रश्न विचारावेत.

मनुः—

सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानार्थप्रत्यर्थिसंनिधौ ।

प्राड्विवाकोऽनुयुञ्जीत विधिना तेन सान्त्वयन् ॥

—अध्याय ८, श्लोक ७९.

सभेमध्ये आलेल्या साक्षी पुरुषांस, वादी व प्रतिवादी यांच्या-समक्ष राजानें नेमलेल्या ब्राह्मणानें प्रियभाषणादिकांच्या योगानें शांत करित प्रश्न विचारावेत.

मनुः—

यद्द्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येऽस्मिंश्चेष्टितं मिथः ।

तद्ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥

—अध्याय ८, श्लोक ८०.

वादी व प्रतिवादी अशा या दोघांच्याही या आपसांतील व्यवहारामध्ये जें कांहीं झालेलें तुम्हांस ठाऊक असेल तें सर्व सत्य सांगा. कारण तुम्ही या प्रकरणीं साक्षी आहांत.

सत्यसाक्षीपासून उत्तम लोकप्राप्ति.

मनु:—

सत्यं साक्ष्ये ब्रुवन्साक्षी लोकानामोति पुष्कलान् ।
इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥

—अध्याय ८, श्लोक ८१.

जो साक्षी साक्ष देतांना सत्य सांगतो, अनेक उत्तम लोक त्याला प्राप्त होतात व या लोकां त्याची अतिउत्कृष्ट ख्याति होते. कारण या सत्यवाणीची स्वतः ब्रह्मदेवानें पूजा केली आहे.

असत्य साक्षीदारांस वरुणपाशबंधन.

मनु:—

साक्ष्येऽनृतं वदन्पाशैर्बद्धयते वारुणैर्भृशम् ।
विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यं वदेदृतम् ॥

—अध्याय ८, श्लोक ८२.

साक्ष देतांना जो असत्य भाषण करितो तो शंभर जन्मपर्यंत वरुणाच्या (सर्परूपीरज्जु, जलोदर इत्यादि) पाशांनीं अतिशय पीडिला जातो. यास्तव साक्ष देतांना सत्य भाषण करावें.

मनु:—

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्धते ।
तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥

—अध्याय ८, श्लोक ८३.

सत्य भाषणानें साक्षी पवित्र होतो व सत्याच्या योगानें धर्माची वृद्धि होते. यास्तव, सर्व वर्णांतील साक्षींनीं सत्यच भाषण करावें.

मनुः—

आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथाऽऽत्मनः ।

मावमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥

—अध्याय ८, श्लोक ८४.

कारणं, शुभ व अशुभ कर्मांचा द्रष्टा असा जो आत्मा तोच आपला साक्षी व मुख्य आश्रय होय यास्तव मनुष्यरूपा इतर सर्व साक्षींहून उत्तम असा जो हा स्वात्मा साक्षी त्याचा असत्य भाषणानें अयमान करूं नकोस.

मनुः—

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ।

तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ॥

—अध्याय ८, श्लोक ८५.

पापकर्में करणारे लोक असें समजतात कीं, अधर्म करीत असतांना आम्हांस या वेळीं कोणी पाहात नाहीं. पण त्यास पुढच्या श्लोकांत सांगितलेले देव व आपल्या शरीरांतील पुरुष हे पाहात असतात.

साक्षीदारांनीं असत्य सांगूं नये कारण त्यांस आदित्यादि

देवता पाहात असतात.

मनुः—

द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रार्काग्रियमानिलाः ।

रात्रिः संध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥

—अध्याय ८, श्लोक ८६.

अंतरिक्षलोक, भूमि, जल, हृदयांत असणारा जीव, चंद्र, आदित्य, अग्नि, यम, वायु, रात्रि, दोन्ही संध्या व धर्म हे सर्व प्राण्यांच्या सर्व शुभाशुभ कर्मांस जाणणारे आहेत. (येथें अंतरिक्ष, भूमि इत्यादि शब्दांवरून त्यांच्या अभिमानी देवता घ्याव्या व त्या सर्व प्राण्यांमध्ये अवस्थित आहेत हें वेदांतशास्त्रावरून सिद्ध आहे.)

मनु:—

देवब्राह्मणसांनिध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् ।

उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्ने वै शुचिः शुचीन् ।

अध्याय ८, श्लोक ८७.

देवाची मूर्ति व ब्राह्मण यांच्या संनिध पवित्र व उत्तराभिमुख किंवा पूर्वाभिमुख असलेल्या द्विजादि साक्षी पुरुषांस शुचिस्थितींत स्वतः शुचि असलेल्या न्यायाधिशानें पूर्वाण्हसमयीं सत्य साक्ष देण्याविषयीं प्रश्न करावा.

वर्णचतुष्टयास निरनिराळी शपथ.

मनु:—

ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ।

गावीजकाञ्चनैवैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥

—अध्याय ८, श्लोक ८८.

ब्राह्मणांस “ तुम्हांस काय माहिती असेल ते सांगा ” असें म्हणून; “ सत्य सांगा ” असें म्हणून क्षत्रियांस; “ गाय, बीज व सुवर्ण यांचा अपहार करणारास जें पाप लागतें तें तुम्हालाही असत्य भाषण केल्यास लागेल ” असें सांगून वैश्यांस; व “ खोटें बोलल्यास तुला सर्व पापें लागतील ” असें म्हणून शूद्रास साक्षांविषयीं प्रश्न करावा.

मिथ्यासाक्षीस ब्रह्महत्यासदृश पातक.

मनु:—

ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीवालघातिनः ।

मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतो मृषा ॥

—अध्याय ८, श्लोक ८९.

ब्राह्मणांचा घात करणाऱ्यास, स्त्रियांचा नाश करणारास व बालकांची हत्या करणारास ऋषींनीं जे नरकादि लोक सांगितले आहेत तसेच मित्रद्रोह करणारास व ज्यानें उपकार केले आहेत, त्यावर अपकार करणाऱ्या पुरुषास, जे अनिष्ट लोक मिळतात, तेच मिथ्या भाषण करणाऱ्यास मिळतील.

मनु:—

यस्य विद्वान्हि वदतः क्षेत्रज्ञो नाभिशङ्कते ।

तस्मान्न देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥

—अध्याय ८, श्लोक ९६.

जो भाषण करूं लागला असतां (त्याचा) सर्वज्ञ अंतर्गामी हा काय सत्य बोलणार आहे, कीं असत्य असें म्हणून साशंक होत नाहीं तर हा सत्यच बोलेल असें निश्चयानें जाणतो. त्याच्याहून अधिक प्रशस्त पुरुष देव कोणासच समजत नाहीत (तर सर्वांहून तोच उत्तम आहे असें ते समजतात.)

गाई व अश्वदिपशूंकरितां असत्य बोलणारांचे पितरांस
अधोगति.

मनु:—

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥

अध्याय ८, श्लोक ९८.

पशूकरितां अनृत वोलणारा पांच पितरांस नरकांत टाकितो. गार्डकरितां खोटी साक्ष देणारा दहा पूर्वजांस अधोगर्तास धाडतो. अश्वकरितां खोटें सांगणारा शंभर पूर्वजांच्या हत्येचें पाप मिळवितो व पुरुषाकरितां असत्य भाषण करणारा सहस्र पूर्वजांस नरकांत घालितो. (प्रायश्चित्त अधिक करावें म्हणून येथें पांच, दहा, इत्यादि प्रकारें संख्या वाढविली आहे.)

सुवर्णभूम्यादिकाकरितां असत्य बोलल्यास पूर्वजांच्या हत्येचें पाप.

मनु:—

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।

सर्वे भूम्यनृते हन्ति मास्म भूम्यनृतं वदीः ॥

—अध्याय ८ श्लोक ९९

सुवर्णाकरितां असत्य भाषण करणारा, आपल्या झालेल्या व पुत्रादि न झालेल्या पुरुषांस नरकांत टाकितो किंवा त्यांच्या हत्येच्या पापानें लिप्त होतो. भूमीकरितां असत्य भाषण करणारा सर्व प्राण्यांच्या हिंसेपासून लागणाऱ्या पापाचा धनी होतो. यास्तव भूमीकरितां असत्य भाषण करूं नकोस.

मनु:—

गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रेष्यान्वार्धुषिकांश्चैव विप्राञ्छूद्रवदाचरेत् ॥

—अध्याय ८, श्लोक १०२.

गार्डस राखून त्यावर उपजीविका करणारे, व्यापारावर निर्वाह करणारे, सूपकारादि कारुककर्मावर आपली वृत्ति चालविणारे, दास कर्मावर जीवन करणारे व शास्त्रनिषिद्ध आचरण करणारे असे जे ब्राह्मण असतील त्यांस साक्षीचे वेळीं शूद्राप्रमाणें प्रश्न करावेत.

चोरीच्या धनाविपर्यां राजाचें कर्तव्य.

याज्ञवल्क्यः—

देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय च ।

अददद्धि समाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥

—व्यवहार श्लोक ३६.

चोरानें चोरून नेलेलें धन चोराला पकडून आपल्या देशांतील ज्या रहिवाशांचें असेल त्याला द्यावें. राजानें ज्याचें त्याला न दिल्यास चोराच्या पापाचा धनी राजा होतो.

• हरवलेल्या किंवा चोरीस गेलेल्या द्रव्यावर एक वर्षानंतर राजसत्ता.

याज्ञवल्क्यः—

शौलिकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहतमाहतम् ।

अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत् परतो नृपः ॥

—व्यवहार. श्लोक १७५.

नाकेदार किंवा नगररक्षकांनीं हरवलेलें किंवा चोरिला गेलेलें द्रव्य राजापाशीं आणून दिलें असतां एक वर्षाचे आंत मालकानें आपला हक्क शाबीत करून तें न्यावें, एका वर्षानंतर त्याच्यावर राजाचा हक्क.

बेवारसी मिळकतीची व्यवस्था.

मनुः—

प्रनष्टस्वामिकं रिक्तं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ।

अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥

—अध्याय ८, श्लोक ३०.

ज्या द्रव्याचा मालक नाहीसा झाला तें द्रव्य राजानें आपल्या-
पाशीं तीन वर्षे ठेवावें. तीन वर्षांच्या आंत मालकानें येऊन हक्क शाबीत
करून घेऊन जावें. त्यानंतर त्याचा मालक राजा.

मालक कसा ओळखावा.

मनु:—

ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि ।

संवाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्द्रव्यमर्हति ॥

—अध्याय ८, श्लोक ३१.

“ हें द्रव्य माझे आहे. ” असें जो येऊन सांगेल त्याला त्याचें
स्वरूप संख्या-परिमाण हरवल्याचें ठिकाण वगैरेविषयीं प्रश्न करावेत.
त्यांचीं बरोबर उत्तरें मिळाल्यास तो त्या द्रव्याचा मालक म्हणावयास
हरकत नाही.

याज्ञवल्क्य:—

दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुसस्यतः ।

अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता ॥

व्यवहार. श्लोक १९६.

जो धनी वेतन न ठरवितां नोकराकडून काम करून घेतो त्याला
त्या व्यापारापासून, पशूंपासून किंवा धान्यापासून होणाऱ्या नफ्याचा
दहावा भाग नोकराला द्यावा लवावा.

राजानें क्षमा दाखविण्याविषयीं.

मनु:—

क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्यिणां नृणाम् ।

बालवृद्धातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः ॥

—अध्याय ८, श्लोक ३१२.

स्वतःचें हित साधूं इच्छिणाऱ्या राजानें कार्यार्थी लोकांनीं दुःखाच्या भरांत केलेली निंदा सहन करावी. त्याचप्रमाणें बाल, वृद्ध व रोगी यांनीं केलेली निंदाही त्यानें सहन करावी.

नारदः—

अनावेद्य तु यो राज्ञे संदिग्धेऽर्थे प्रवर्तते ।

प्रसह्य स विनेयः स्यात्स चास्यार्थो न सिध्यति ॥

अध्याय १, श्लोक ४६.

राजाला न कळवितां जो संदेहात्मक कार्यांत पडतो त्याला राजानें शिक्षा करावी व त्याचें तें काम बंद करावें.

चुकीनें अन्याय झाल्यास पुनः निवाडा करावा.

नारदः—

न्यायापेतं यदन्येन राज्ञाऽज्ञानकृतं भवेत् ।

तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत् ॥

—प्रकीर्ण व्य. प. १७, श्लोक ९.

आपल्या मांडलिक राजानें आज्ञानानें एखादा निकाल न्यायाविरुद्ध दिलेला असेल तर पुन्हा त्याचा निवाडा करावा.

धर्मप्रमाणें न्याय देणाऱ्या राजास फायदे.

नारदः—

धर्मेणोद्धरतो राज्ञो व्यवहारान्कृतात्मनः ।

संभवन्ति गुणाः सप्त सप्त बह्वेरिवार्चिषः ॥

धर्मश्चार्थश्च कीर्तिश्च लोकपंक्तिरुपग्रहः ।

प्रजाभ्यो बहुमानं च स्वर्गं स्थानं च शाश्वतम् ॥

—अध्याय १, श्लोक ३२-३३.

अन्तःकरण शुद्ध ठेवून धर्मशास्त्राप्रमाणें न्याय देणाऱ्या राजाला प्रतापी अशीला ज्याप्रमाणें सात ज्वाला प्राप्त होतात त्याप्रमाणें सात गुण प्राप्त होतात. ते येणेंप्रमाणें.

१ धर्म (२) अर्थ (३) कीर्ति (४) लोकांचें प्रेम (५) लोकांची अनुकूलता (६) प्रजेकडून मान (७) स्वर्गामध्ये कायमचें स्थान.

मनुः—

एवं सर्वानिमान् राजा व्यवहारान्समापयन् ।

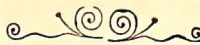
व्यपोह्य किल्विषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

—अध्याय ८, श्लोक ४२०.

अशा रीतीनें सर्व न्यायनिवाडे करणाऱ्या राजाचें सर्व पाप नाश पावून अंती त्याला उत्तम गति प्राप्त होते.

—x•x•x•x•x•—

प्रकरण पंधरावें.

राजसेवक.

सेवक आठ गुणांनीं युक्त असावेत.

अस्तब्धमक्लीबमदीर्घमूत्रं सानुक्रोशं श्लक्ष्णमहार्यमन्यैः ।

अरोगजातीयमुदारवाक्यं दूतं वदंत्यष्टगुणोपपन्नम् ॥

महाभारत उद्योगपर्व अध्याय ३७, श्लोक २७.

निर्गर्वा, जोरकस, चलाख, दयाळू, सौम्य, फितुर न होणारा निरोगी व सयुक्तिक भाषण करणारा या आठ गुणांनीं युक्त असे राजाचे दूत असावेत.

अमौढ्यं, अमांघ्रं, अमृषाभाषित्वं, ऊहकत्वं च इति
चत्वारो गुणाः ।

किरातार्जुनकाव्ये श्रीमल्लीनाथटीका.

(भृत्य रक्षण)

यस्तात न क्रुध्यति सर्वकालं । भृत्यस्य भक्तस्य हिते रतस्य ॥
तस्मिन्भृत्या भर्तुरि विश्वसंति । न चैनमापत्सु परित्यजंति ॥

महाभारत उद्योगपर्व—अध्याय ३७, श्लोक २२.

शहाणा, चलाख, सत्य भाषण करणारा व तर्कज्ञ हे चार गुण
चाकराचे ठिकाणीं असावेत.

विदुर सांगतात बाबा आपले हिताविषयीं दक्ष व आपल्यावर
भक्ति करणाऱ्या चाकरावर जो धनी केव्हांही रागवत नाही त्या
धन्यावर चाकरही विश्वास ठेवितात व संकटकालीं त्याला सोडीत
नाहींत.

अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः सर्वाणि कार्याणि करोत्यतन्द्री ।
वक्ता हितानामनुरक्त आर्यः शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकम्प्यः ॥

महाभारत उद्योगपर्व अध्याय. ३७, श्लोक २५.

धन्याचा अभिप्राय समजून घेऊन जो काळजीपूर्वक त्याचीं सर्व
कामें करितो, जो वर्तनाचा उदार व स्वामिनिष्ठ असून स्वतः सामर्थ्य
जाणतो व धन्याला नेहमीं हिताचीच गोष्ट सांगतो तो केवळ आत्म-
विंब समजून धन्यानें त्याला कृपादृष्टीनें वागवावें.

त्याज्य सेवक.

वाक्यं तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टः प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमानः ।
प्रज्ञाभिमाना प्रतिक्लवादी त्याज्यः स तादृक् त्वरयैव भृत्यः ॥

महाभारत. अ. ३७, श्लोक २६.

जो आज्ञा ऐकत नाही, काम सांगू लागले असतां उलट वर-
कशी लावतो आपल्या अकलेची ज्याला घमेंड असून धन्याच्या
उलट बोलतो त्याला क्षणाचा विलंब न करितां काढून लावावा.

राजसेवकांचें वर्तन.

राजा यत्तु वदेद्वाक्यं श्रोतव्यं तत्प्रयत्नतः ।
 आक्षिप्य वचनं तस्य न वक्तव्यं तथा वचः ॥ १ ॥
 अनुकूलं प्रियं तस्य वक्तव्यं जनसंसादि ।
 रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं यद्धितं भवेत् ॥ २ ॥
 राजलीला न कर्त्तव्या तद्विद्विष्टं च वर्जयेत् ।
 राज्ञः समोऽधिको वा न कार्यो वेपो विजानता ॥ ३ ॥
 आज्ञाप्यमाने वान्यस्मिन्समुत्थाय त्वरान्वितः ।
 किमहं करवाणीति वाच्यो राजा विजानता ॥ ४ ॥
 राज्ञः प्रियाणि वाक्यानि न चात्यर्थं पुनः पुनः ।
 न हास्यशीलस्तु भवेन्न चापि भृकुटीमुखः ॥ ५ ॥
 नातिवक्ता न निर्वक्ता न च मात्सरिकस्तथा ।
 आत्मसम्भावितश्चैव न भवेत्तु कथंचन ॥ ६ ॥
 दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य न तु सङ्कीर्तयेत्कचित् ।
 वस्त्रमस्त्रमलङ्कारं राज्ञा दत्तं तु धारयेत् ॥ ७ ॥
 औदार्येण न तद्देयमन्यस्मै भूतिमिच्छता ॥ ८ ॥
 राजस्तु दक्षिणे पार्श्वे वामे चोपविशेत्सदा ।
 पुरस्ताच्च तथा पश्चादासनं तु विगर्हितम् ॥ ९ ॥
 जृम्भां निष्ठीवनं कासं कोपं पय्यस्तिकाश्रयम् ।
 भृकुटिं वांतमुद्गरं तत्समीपे विवर्जयेत् ॥ १० ॥
 नमस्कार्याः सदा चास्य पुत्रवल्गुभमांत्रिणः ॥ ११ ॥

—मत्स्यपुराणांतर्गत सेवकवर्तन अध्याय २१६.

राजाचें वाक्य नीट श्रवण करावें. त्यावर आक्षेप काढूं नये किंवा त्याची निंदा करूं नये. १

जनसमुदायांत राजास प्रिय व अनुकूल असेंच बोलावें. अप्रिय असून जें हितकर असेल तें राजाशीं एकांतीं बोलावें. २

राजाचा नेहमीं मान राखावा. त्याची नकल करूं नये, राजास जें अप्रिय असेल तें वर्ज्य करावें, राजाच्या पोषाखासारखा किंवा त्यापेक्षां अधिक पोशाख राजाचे सेवकानें करूं नये. ३

अन्तःपुरांतले अधिकारी, शत्रूचे दूत व अधिकारावरून दूर केलेले, यांच्याशीं राजाज्ञेवांचून संबंध करूं नये. ४

आज्ञा झाल्याबरोबर त्वरित हजर होऊन 'जी हुजूर' काय आज्ञा? असें राजास नम्रपणानें विचारावें. ५

राजास प्रिय असें बोलावें. पण त्यांतही अतिरेक नसावा, एकसारखें नेहमीं हंसूं नये. ६

राजसेवकानें राजासमोर वाचालता, मौनवृत्ति, मत्सर व अहंमन्यता करूं नये व राजाच्या दोषाचें आविष्करण करूं नये. ७

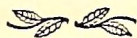
राजानें दिलेलीं वस्त्रभूषणें स्वतः घालावीत. कल्याणेच्छु सेवकानें औदार्यानें तीं दुसऱ्यास देऊं नये. ८

आज्ञेवांचून राजद्वारांत प्रवेश करूं नये. राजाचे उजवे किंवा डावे बाजूस बसावें. पुढें किंवा मागे बसूं नये. ९

राजादेखतां जांभया देणें, थुंकणें, खोकणें, जेठा बांधून बसणें, ओकारी देणें व ढंकर हीं वर्ज्य करावीत. १०

राजाचे पुत्रमित्रप्रधानादि यांस नमस्कार करावा. ११

प्रकरण सोळावे.

दण्ड.

वाईट मार्गानें जाणारांस दण्ड.

याज्ञवल्क्यः—

तद्वाप्य नृपो दण्डं दुष्टेषु निपातयेत् ।

धर्मो हि दण्डरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ॥

—आचारा. प्र. १२ श्लोक ३५२.

(अशा रीतीने) तें (राज्य) प्राप्त झालें असतां दुष्टांना शिक्षा करावी; कारण ब्रह्मदेवानें पूर्वीं दंडरूपानें धर्म निर्माण केला. [दुष्टांना शिक्षा करणें म्हणजे धर्माचरण करणेंच होय असा अभिप्राय.]

दंडानेंच सर्व लोक वश होतात.

मनुः—

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।

दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥

—अध्याय ७, श्लोक २२.

सर्व लोक दण्डानें—शिक्षेनें—वश होतात. शुद्ध पुरुष दुर्लभच आहे. शिक्षेच्या धाकानें आपापल्या वस्तूंचा उपभोग घेतां येतो.

दंडाची प्रशंसा.

मनुः—

स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ।

चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।

दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥

—अध्याय ७, श्लोक १७-१८.

दंड हाच खरा राजा, तोच पुरुषार्थी पुरुष, तोच नेता व शास्ता, चारी आश्रमांच्या धर्माचा तो जामीन समजला जातो. दंडच प्रजेवर अधिकार चालवितो व दंडच प्रजेचें रक्षण करितो. रक्षक झोंपले तरी दुष्टांच्या मनांत तो जागृत असतो म्हणून शहाणे लोक दंडालाच धर्म असें म्हणतात.

. अपराधाचें स्वरूप पाहून दंडाची योजना.

मनुः—

तं देशकालौ शक्तिं च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वतः ।
तथार्हतः संप्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु ॥

—अध्याय ७, श्लोक १६.

राजांनै, देश, काल, दंड देणाराचें सामर्थ्य, व कोणत्या अपराधाला कोणती शिक्षा योग्य या विषयींचा कायदा यांचा विचार करून अपराध्यांना दण्ड—शिक्षा—करावी.

दंड करण्यास राजा अधिकारी.

नारदः—

गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।
अतः प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥

परिशिष्ट, श्लोक ५०.

ज्ञान्यांना शासन करणारा, गुरु दुष्टांना शासन करणारा राजा, व याहून गुप्त पातक करणाराला शासन करणारा सूर्यपुत्र यम होय.

दंड करणारा राजा सत्यप्रतिज्ञादि गुणांनीं
युक्त असावा.

याज्ञवल्क्यः—

स नेतुं न्यायतः शक्योऽलुब्धेन कृतबुद्धिना ।
सत्यसंधेन शुचिना सुसहायेन धीमता ॥

• आचारा. श्लोक ३५३.

जो राजा निरिच्छ, इंद्रियदमन केलेला, सत्यप्रतिज्ञ, पवित्र व चांगल्या लोकांचें सहाय्य असलेला असा असेल तोच न्यायानें दंड करूं शकेल, दुसरा शकणार नाही.

न्यायानें दंड केल्यास उत्तम फल व अधर्मानें दंड केल्यास वाईट फल.

याज्ञवल्क्यः—

यथाशास्त्रं प्रयुक्तस्तु सदेवासुरमानुषम् ।

जगदानन्दयेत्सर्वमन्यथा तु प्रकोपयेत् ॥

अधर्मदण्डनं स्वर्गकीर्तिलोकांश्च नाशयेत् ।

सम्यक्तु दण्डनं राज्ञः स्वर्गकीर्तिजयावहम् ॥

आचारा. अ. १२, श्लोक ३५४-५५.

त्या दंडाचा यथाशास्त्र उपयोग केला असतां देव, असुर व मानव यांसहित सर्व जग आनंदित होतें व शास्त्राज्ञा मोडून केला असतां सर्व जगामध्ये क्षोभ उत्पन्न होतो. अधर्मानें केलेला दंड स्वर्ग, कीर्ति व उत्तम लोक यांचा नाश करतो. तोच यथान्याय केला असतां राजाला स्वर्ग, कीर्ति व जय यांची प्राप्ति करून देतो.

राजानें दंडास पात्र अशांना दंड न केल्यास.

मनुः—

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दंड्येष्वतन्द्रितः ।

शूले मत्स्यानिवापक्ष्यान्दुर्बलान्वलवत्तराः ॥

स्वाम्यं च न स्यात्कस्मिंश्चित्प्रवर्तेताधरोत्तरम् ।

—अध्याय ७, श्लोक २०-२१.

जर राजा आळस न करितां दंडास पात्र असलेल्यांना दंड न करील तर बलवान् पुरुष दुर्बलास शूलावर धरून मत्स्याप्रमाणें भाजून

खातील. सारांश कोणाचेंही कशावर स्वामित्व राहणार नाहीं. जे शूद्र आहेत तेच अंगसामर्थ्यानें श्रेष्ठ होऊन बसतील.

चोरास शिक्षा केल्यानें राजास यश.

मनु:—

परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः ।

स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्धते ॥

—अध्याय ८, श्लोक ३०२.

राजांनं चोरांचा निग्रह करण्याकरितां मोठा यत्न करावा. कारण चोरांचा बंदोबस्त केल्यानें राजाची कीर्ति व राष्ट्र यांची वृद्धि होते.

चोरास शासन न केल्यास राजास चोराचें पाप.

नारद:—

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनो मुच्यति किल्बिषात् ।

अशासनात्तु तद्राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥

—परिशिष्ट. श्लोक ४९.

चोराला शिक्षा होवो किंवा चोर सुटून जावो. चोर पापापासून मुक्त होतो. पण शिक्षा न केल्यास राजा मात्र चोराच्या पापाचा धनी होतो.

मनु:—

अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी ।

गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥

—अध्याय ८, श्लोक ३१७.

ब्रह्मधन पुरुषाचें जो अन्न खातो त्याला तें ब्रह्महत्त्येचें पातक लागतें. व्यभिचार करणारी बायको आपलें पातक व्यभिचार सहन करणाऱ्या नवऱ्याच्या मार्तीं मारूं शकते. शिष्याचें पाप गुरूस लागतें व चोरास शिक्षा न केल्यास चोराचें पाप राजाला लागतें.

मनुः—

साहसे वर्तमानं तु यो मर्षयति पार्थिवः ।

स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ॥

—अध्याय ८, श्लोक २४६.

साहसाचा गुन्हा करणाराला जो राजा क्षमा करतो. त्याचा सर्व प्रजा द्वेष करते व तो त्वरित नाशाप्रत जातो.

साहस करणारास तावडतोव शिक्षा.

मनुः—

नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥

—अध्याय ८, श्लोक ३४४

अत्याचार करणाऱ्या मनुष्याची राजानें एक क्षणभर देखील उपेक्षा करूं नये.

याज्ञवल्क्यः—

यो दंड्यान्दण्डयेद्राजा सम्यग्बध्यांश्च घातयेत् ।

तेन ऋतुभिरिष्टं स्यात्समाप्तवरदक्षिणैः ॥

—आ. प्र. १२, श्लोक ३५७.

जो राजा शिक्षेस पात्र असलेल्या लोकांना योग्य शिक्षा करतो व ज्यांचा वध करणें योग्य असेल त्यांचा वध करितो त्याला चांगली दक्षिणा देऊन केलेल्या संपूर्ण यज्ञाचें फळ प्राप्त होतें.

विष-प्रयोगादि अत्याचार करणारांस देहान्त शिक्षा.

वृद्धहारीतः—

अग्निदं गरदं चोरं हिंस्रं द्रुवृत्तमेव च ।

धूर्तं पतितमित्यादीन्हन्यादेवाविचारयन् ॥

—अध्याय ४, पृ. २१० पांक्ति १०—११.

आग लावणारा, विष देणारा, हिंस्र, दुष्ट, लबाड व भ्रष्ट इत्यादिकांना फारसा विचार न करितां ठार मारावें.

कोणत्याही कारणानें साहस करणारास सोडूं नये.

मनुः—

न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात् ।

समुत्सृजेत्साहसिकान्सर्वभूतभयावहान् ॥

—अध्याय ८, श्लोक ३४७.

मैत्रीमुळें किंवा पुष्कळ धन मिळाल्यामुळें राजानें सर्व प्राणिमात्रांना भीतिदायक अशा साहसी लोकांना मोकळें सोडूं नये.

• नारदः—

न लिप्यते यथा वह्निर्दहञ्छ्वदापि प्रजाः ।

न लिप्यते तथा राजा दण्डं दंष्ट्रेषु पातयन् ॥

—प्रकीर्ण व्य. प. १७, श्लोक १८.

सर्व लोकांना नेहमीं जाळीत असून सुद्धां ज्याप्रमाणें अग्नीला कधीं पातक लागत नाही त्याप्रमाणेंच दंडास पात्र अशा लोकांना दंड केल्यामुळें राजाला पातक लागत नाही.

अपराध्याविषयीं राजानें यमाप्रमाणें वर्तन ठेवावें.

मनुः—

तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये ।

वर्तेत याम्यया वृत्त्या जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥

—अध्याय ८, श्लोक १७३.

म्हणून राजानें क्रोध जिंकून व जितेंद्रिय होऊन व स्वतःला वाटणाऱ्या प्रिय-अप्रिय गोष्टी सोडून देऊन यमाप्रमाणें साम्य बुद्धीनें वागावें.

पांच प्रकारचे गुन्हे करणाऱ्यांचा राजानें निग्रह करावा.
मनु:--

एतेषां निग्रहो राज्ञः पंचानां विषये स्वके ।

साम्राज्यकृत्सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥

--अध्याय ८, श्लोक १७३.

चोर, परस्त्रीगमन करणारा, कठोर भाषण करणारा, गृहदहनादि साहस करणारा व कठोरपणानें ताडन करणारा या पांच प्रकारच्या दुष्ट लोकांचा जो राजा निग्रह करितो तो आपल्या समानजातीय राजांमध्ये साम्राज्यसंपन्न होतो व त्याची या लोकांची मोठी कीर्ति होते.

दंडाचे प्रकार.

याज्ञवल्क्य:--

धिग्दण्डस्त्वथ वाग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ।

योज्या व्यस्ताः समस्ता वा अपराधवशादिमे ॥

आ. श्लोक ३१५.

धिकार, कानउघ्राडणी करणें, धन, दंड किंवा वध यांपैकी कोणताही एक किंवा सर्व एकदम अपराधाच्या मानानें दंड योजावेत.

दंड करण्याचा अनुक्रम.

मनु:--

वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्धिग्दण्डं तदनंतरम् ।

तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम् ॥

--अध्याय ८ श्लोक २९.

पहिल्यानें वाग्दण्ड (कानउघ्राडणी), नंतर धिग्दण्ड (धिकार करणें), तिसरा धनदण्ड, व शेवटीं मरणाची शिक्षा करावी. अशा क्रमानें शिक्षा कराव्यात.

राजास अदंड्य कोणीच नाही.

बृहत्पराशरः—

मातुलः श्वशुरो बन्धुरन्यो वापि च योजितः ।

अदण्ड्यः कोपि नो राज्ञां राजनीतिविदो विदुः ॥

—अध्याय ८, श्लोक १३०.

कोणत्याही कामावर नेमलेला मनुष्य मामा असो, सासरा असो, बंधु असो किंवा दुसरा कोणी नातेवाईक असो त्याच्या हातून अपराध घडल्यास त्याला शिक्षा केलीच पाहिजे. राजाला अदण्ड्य कोणीच नाही. हें राजनीति जाणणाऱ्या लोकांना माहित आहे.

नारदः—

पुत्रापराधे न पिता नाश्वे न शुनि दण्डभाक् ।

न मर्कटे च तत्स्वामी तेनैव प्रहितो न चेत् ॥

दण्डपा० व्य. प. १५, श्लोक ३२.

मुलांनं केलेल्या अपराधाबद्दल बाप दंडाला पात्र होत नाही. तसेच मालकाच्या प्रेरणेनें जर घोडा, कुत्रा किंवा माकड यांच्याकडून मालकाच्या चिथावणीशिवाय अपराध झाला असेल तर त्या अपराधाबद्दल स्वामी दंडास पात्र होत नाही.

राजा अदंड्य आहे.

नारदः—

लोकेऽस्मिन्द्वावक्तव्यावध्यौ च प्रकीर्तितौ ।

ब्राह्मणश्चैव राजा च तौ हीदं विभ्रतो जगत् ॥

दण्ड प्र. व्य. प. १५, श्लोक २०.

या जगामध्ये ब्राह्मण व राजा हे दोघे अवक्तव्य (ज्यांना दोष

देणें अगर ज्यांची कानउघाडणी करणें योग्य नाहीं असे) व अवध्य आहेत. कारण, त्याच्यामुळें जगाचें धारण चाललें आहे.

ब्राह्मणास देहदंड नाहीं.

मनुः—

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम् ।

राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥

—अध्याय ८, श्लोक ३८०.

कोणतेंही पातक केलें तरी ब्राह्मणाला मारूं नये. त्याला न मारतां त्याच्या सर्व धनासहित त्याला राष्ट्रांतून बाहेर घालवावें.

मनुः—

न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि ।

तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥

—अध्याय ८, श्लोक ३८१.

ब्राह्मणवधाहून मोठें पातक दुसरें कोणतेंही नाहीं म्हणून राजानें ब्रह्महत्याचा विचारसुद्धां मनांत आणूं नये.

ब्राह्मणाला कोणता अपराध माफ.

मनुः—

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ।

आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥

—अध्याय ८, श्लोक ३४१.

जवळची सामुग्री संपल्यामुळें एखाद्या पांथस्थ ब्राह्मणानें दुसऱ्याच्या शेतांतून दोन ऊस व दोन मुळे घेतल्यास तो दंड देण्यास पात्र होत नाहीं.

सर्वस्व हरण करण्यामध्ये उपजीविकेचीं साधनें राजानें
हरण करूं नयेत.

नारदः—

आयुधान्यायुधीयानां शिल्पद्रव्याणि शिल्पिनाम् ।
वेश्यास्त्रीणामलङ्कारं वाद्यातोद्यादि तद्विदाम् ॥
यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारवः ।
सर्वस्वहरणेऽप्येतान्न राजा हर्तुमर्हति ॥

प्रकीर्ण ८ व्य. प. १७ श्लोक १०—११.

ज्याची ज्याच्या योगानें उपजीविका चालते म्हणजे त्याचें जें
उपजीविकेचें साधन—उ० शस्त्रावर उपजीविका करणाऱ्यांचीं शस्त्रें,
कारागिरांचीं उपकरणें व द्रव्यें, वेश्यांचें अलंकार, वाजविण्याचीं वाद्यें
त्यांचें सर्वस्वहरण करण्याची शिक्षा जरी झाली असली तरी तीं
उपजीविकेचीं साधनें राजानें हरण करूं नयेत.

राजनिंदा करणारांना शिक्षा.

नारदः—

उपक्रुश्य तु राजानं कर्मणि स्वे व्यवस्थितम् ।
जिह्वाच्छेदाद्भवेच्छुद्धः सर्वस्वहरणेन वा ॥

—दण्ड प्र. १५, श्लोक ३०.

आपलें कर्तव्य बरोबर करणाऱ्या राजाची निंदा करणाऱ्यांची जीम
छेदाची किंवा त्यांचें सर्वस्व हरण करावें म्हणजे त्याची शुद्धि होईल—

राजास प्रहार केल्यास मोठी शिक्षा.

नारदः—

राजनि प्रहरेद्यस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः ।
शूले तमग्रौ विपचेद्ब्रह्महत्याशताधिकम् ॥

—दण्ड प्र. १५, श्लोक ३१.

अपराधी राजावर सुद्धां जो दुष्ट प्रहार करील त्याला शूलावर देऊन अग्नीमध्ये भाजावें. त्याला शंभर ब्रह्महत्येपेक्षां अधिक दंड करणें उचित होय.

राजाचे सिंहासनावर व वाहनावर वसणारास शिक्षा.

याज्ञवल्क्यः—

मृताङ्गलग्नविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।

राजयानासनारोहुर्दण्ड उत्तमसाहसः ॥

व्यवहार. श्लोक ३०७.

मृत शरीरावरील वस्तु विकणाऱ्या, गुरूस ताडन करणाऱ्या व राजाच्या परवानगीवांचून राजाच्या वाहनावर किंवा सिंहासनावर बसणाऱ्या मनुष्यास उत्तम साहस (१००० पैसे) दंड करावा.

नारदः—

रागादज्ञानतो वापि लोभाद्वा योऽन्यथा वदेत् ।

सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयस्तं पापं विनयेन्वृषः ॥

—अध्याय १, श्लोक ७.

प्रेमामुळें, अज्ञानामुळें, किंवा लोभानें जो सभासद खोटें अथवा धर्माविरुद्ध बोलेल तो सभासद होण्यास नालायक असें समजून राजानें त्याला दंड करावा.

लांच घेणारास शिक्षा.

मनुः—

ये कार्यािकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥

—अध्याय ७, श्लोक १२४.

जे पापी सभासद वादी किंवा प्रतिवादीकडून लांच घेतात त्यांच सर्वस्व हिरावून घेऊन त्यांना राज्यांतून घालवून घावें.

वागा, तलाव मोडणारास व गुरुपत्न्यादि गमन करणारास शिक्षा.

वृद्धहारीतः--

फालितं पुष्पितं वापि वनं छिन्द्यात्तु यो नरः ।

तडागसेतुं यो भिन्द्यात्तं शूलेनानुरोहयेत् ॥

अग्निदं गरदं गोघ्नं बालस्त्रीगुरुघातिनम् ।

भगिनीं मातरं पुत्रीं गुरुदारान्स्तुघामपि ॥

साध्वीं तपस्विनीं वापि गच्छन्तमतिपापिनम् ।

हिंस्रं यन्त्रप्रयोक्तारं दाहयेद्वै कटाग्निना ॥

--अध्याय ४, पृ. २१२, पंक्ति २-३-४-५-६.

फळांचे व पुष्पांचे वागाची नुकसान करणारास व तलावाचें बांध जे फोडतात त्यांना सूळावर चढवावें. आग लावणाऱ्यास, विषप्रयोग करणारास, गोवध करणारास, बाल, स्त्री, व गुरु यांची हत्या करणारास, बहिण आई, मुलगी, गुरुपत्नी व पतिव्रता सून, तप करणारी स्त्री यांचेप्रत गमन करणारास, तसेंच हिंसा करणारा व यंत्रप्रयोग करणारा-या सर्वांना चिंतेंतील अग्निने दहन करावें.

वृद्धहारीतः--

परद्रव्यादिहरणं परदारोभिर्भर्शनम् ।

यः कुर्यात्तु बलात्तस्य हस्तच्छेदः प्रकीर्तितः ॥

--अध्याय ४, पृ. २१०, पंक्ति-२४-२५.

जो वळजवरीनें दुसऱ्याचें द्रव्य हरण करितो तसेंच परस्त्रीवर बलात्कार करितो त्याचा हात छेदावा असं सांगितलें आहे.

चोरास आश्रय देणारास शिक्षा.

नारदः—

चौराणां भक्तदा ये स्युस्तथाग्न्युदकदायकाः ।

आवासदा देशिकाश्च तथैवोत्तरदायकाः ॥

ऋतारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च ।

समदण्डाः स्मृतास्ते तु ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥

परिशिष्ट शेषटचे श्लोक १३-१४.

जे चोरास अन्न, पाणी, व राहण्यास जागा देतात, व त्यांना चोरी करण्याचा मार्ग दाखवितात, तसेंच त्यांनीं आणलेला चोरीचा माल जे विकत घेतात किंवा आपले जवळ ठेवितात, व त्यावर लुप-विण्याचा प्रयत्न करितात त्या सर्वांस चोराप्रमाणेंच शिक्षा करावी.

देव-द्रव्य व ब्राह्मण-द्रव्य घेणारांस शिक्षा.

बृद्धहारीतः—

देवविप्रस्वहन्तारं शूलमारोपयेन्नरम् ॥

—अध्याय ४, पृ. २११, पंक्ति. ३.

देव-द्रव्य व ब्राह्मण-द्रव्य हरण करणारास सुळावर चढवावें.

बृद्धहारीतः—

दैवतं ब्राह्मणं गां च पितृमातृगुरुंस्तथा ।

पादेन ताडयेद्यस्तु तस्य तच्छेदनं स्मृतम् ।

तेषामुपरि हस्तं तु दोष्णोच्छेदं तु कामतः ॥

—अध्याय ४, पृ. २११, पंक्ति ४-५-६.

देवता, ब्राह्मण, गाय, पिता, माता, व गुरु यांना जो पायांनीं ताडन करील त्याचा पाय छेदावा. व जो मुद्दाम हातांनीं ताडन करील त्याचे हात किंवा बाहू छेदावे असें स्मृतींनीं सांगितलें आहे.

मुलीचें लग्न करून मुलीस वराचे स्वार्थीन न
केल्यास दंड.

नारदः—

दत्त्वा न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।
अदुष्टश्चेद्गरो राज्ञा स दण्डयस्तत्र चौरवत् ॥

स्त्री. पुंसयो. १२, प्र. श्लोक ३२.

एकदा न्यायानें—धर्मानें कन्या वराला दिली असतां पुढें वरामध्यें
कोणत्याही प्रकारचे महादोष आढळून आले नसतांही वराच्या
स्वार्थीन कन्या करीत नाहीं त्याला राजानें चोराप्रमाणें शिक्षा करावी.

कन्येचे दोष छपविणारास शिक्षा.

नारदः—

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम् ॥

स्त्री. पु. यो. प्र. १२, श्लोक ३३.

जो आपल्या कन्येचे ठिकाणचे गुप्त दोष—महाव्याधि—व्यंग वगैरे
न सांगतां वराला कन्या देतो त्याला राजानें प्रथमसाहसा एवढा
(१००० पैसे) दण्ड करावा.

कन्येवर मिथ्या आरोप करणारांस दंड.

नारदः—

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्दोषेण मानवः ।
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥

—प्र. १२, श्लोक ३४.

जो मनुष्य एकाद्या कन्येवर विनाकारण दोषारोप करतो व त्या-
प्रमाणें दोष दाखवूं शकत नाहीं त्यास शंभर पैसे दंड करावा.

रम्य, पशूस हितकर, उपजीविका करण्यास सोपें, जलतरु वगैरेंनीं युक्त अशा ठिकाणीं राजानें राहावें, तेथें लोकांचें, आपल्या निधीचें व स्वतःचें संरक्षण करण्यासाठीं किल्ला बांधावा. वरील प्रकारची जागा शोधून काढून तेथें वास्तव्य करावें.

वृद्धहारीतः—

तत्र कर्मसु निष्णातान्कुशलान्धर्मनिष्ठितान् ।

सत्यशौचयुताञ्छुद्धानध्यक्षान्स्थापयेन्नुपः ॥

त्या त्या कार्यामध्ये पारंगत, कुशल, धार्मिक, सत्य भाषण करणारे व पवित्र अशा लोकांना अधिकारी नेमावें.

किल्ल्याच्या आश्रयानें राजधानीचें शहर वसवावें.

मनुः---

धनुर्दुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।

नृदुर्गं वा गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥

—अध्याय ७, श्लोक ७०.

धनुर्दुर्ग, महीदुर्ग, अब्दुर्ग, वार्क्षदुर्ग, नृदुर्ग व गिरिदुर्ग यांपैकीं कोणत्या तरी एका दुर्गाच्या आश्रयानें शहर बांधावें.

(सभोवार पांच योजनें उदकरहित प्रदेशांत युक्त असलेल्या प्रदेशास धनुर्दुर्ग म्हणतात. वारा हातांहून अधिक उंच युद्धासाठीं मांगपुढें जातां येतां येण्यासारखा व आवरणयुक्त अशीं भोंकें असलेल्या तटानें वेष्टित असलेल्या किल्ल्यास महीदुर्ग म्हणतात. चारी बाजूनें पुष्कळ पाण्यानें वेष्टिलेल्या भूभागास जलदुर्ग म्हणतात. बाहेरच्या अंगास जंगलानें बऱ्याच अंतरापर्यंत व्यापलेल्या भूभागास वार्क्षदुर्गाचा दुर्ग म्हणतात. सर्व बाजूनीं हत्ती, घोडे, पायदळ इत्यादिकांनीं वेष्टिलेल्या भूभागास नृदुर्ग म्हणतात.)

साध्वी स्त्रीचा त्याग केल्यास.

नारदः—

अनुकूलामवाग्दुष्टां दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् ।
त्यजन्भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥

—प्र. १२, श्लोक ९.

अनुकूल, दुष्ट—कठोर भाषण न करणारी, कार्यांत दक्ष, पतिव्रता, मूलबाळ असणारी अशा बायकोला जो टाकून जातो त्याला राजानें फार मोठा दण्ड करून बायको बाळगायला भाग पाडावें.

स्त्रीनें नवऱ्याचा त्याग केल्यास.

मनुः—

भर्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥

—अध्याय ८, श्लोक ३७१.

जात, रूप, गुण इत्यादिकांनीं आपण नवऱ्यापेक्षां श्रेष्ठ आहों अशा गर्वानें जी स्त्री नवऱ्याचा अपमान करून परपुरुषाशीं रत होते, अशा स्त्रीला पुष्कळ लोक असतील अशा ठिकाणीं कुत्र्यांकडून खाव-वावें.

व्यभिचारी पुरुषास दंड.

नारदः—

अगम्यागामिनश्चास्ति दण्डो राज्ञा प्रचोदितः ।
प्रायश्चित्तविधानं तु पापानां स्याद्विशोधनम् ॥

—प्र. १०, श्लोक ७७.

गमन करण्यास अयोग्य अशा स्त्रीशीं गमन केल्यास राजानें दंड करावा. हा दण्ड म्हणजे व्यभिचारापासून उत्पन्न होणाऱ्या पापापासून मुक्त होण्याकरितां प्रायश्चित्त असें समजावें.

परस्त्रीवर बलात्कार करणारास शिक्षा.

वृद्धहारीतः—

यो गच्छेत्परदारांस्तु बलात्कामाच्च वा नरः ।
सर्वस्वहरणं कृत्वा लिङ्गच्छेदं च दापयेत् ॥

—अध्याय ४, पृ. २१०, पं. २५, पृ. २११-१-२.

जो परस्त्रीशीं बलात्कारानें किंवा खुर्षीनें रत होईल त्याचें सर्वस्व हरण करून लिंगछेदाची शिक्षा त्याला द्यावी.

अपराधाबद्दल दंड केलेल्या मनुष्यास पुनः अपराधी
म्हटल्यास शिक्षा.

पराशरः—

न किल्विषेणापवदेच्छास्त्रतः कृतपावनम् ।

न राज्ञा धृतदण्डं च दण्डभाक्तव्यतिक्रमात् ॥

दंडप्र. १५, श्लोक १९.

शास्त्रांत सांगितलेल्या विधीप्रमाणें ज्याला शुद्ध केलें त्याला कोणीही पापी म्हणून हिणवूं नये; तसेंच राजानें एखाद्याला अपराधा-बद्दल दण्ड केला असतां त्याला पुनः अपराधी म्हणूं नये. हे दोन्ही गुन्हे करणारास राजानें शिक्षा करावी.

द्यूत खेळणारास शिक्षा.

याज्ञवल्क्यः—

राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः ।

—व्यवहार. श्लोक २०४.

कूट अक्षादिकांनीं व दुसऱ्याच्या मतीला ठकविणाऱ्या माणि—मंत्र औषधादिकांच्या योगानें जे द्यूत करितात त्यांना श्वापदादि चिन्हांनीं चिन्हित करून राजानें आपल्या राष्ट्रांतून घालवावें.

कर्जाऊ घेतलेलें द्रव्य न दिल्यास.

वृद्धहारीतः—

औद्धत्याद्वा बलाद्वा तु न दद्याद्धनिने ऋणम् ।

दण्डयित्वैव तं राजा धनिने दापयेदृणम् ॥

—अध्याय ४, पृ. २१३, पंक्ति ७-८.

उद्धटपणामुळें किंवा सामर्थ्याच्या गर्वांनं जो रिणको धनकोचें ऋण देत नाहीं त्याला राजानें शिक्षा करून ऋण द्यायाला लावावें.

खोटा तराजू, खोटें माप देणारास शिक्षा.

वृद्धहारीतः—

मानकूटं तुलाकूटं कूटसाक्ष्यकृतां नृणाम् ।

सहस्रं दापयेदण्डं वृत्त्या स्वस्यापनायने ॥

—अध्याय ४, पृ. २११, पंक्ति १२-१३.

खोटें माप व खोटा तराजू वापरणारे तसेच खोटी साक्ष देणारे अशा लोकांना १००० (आणे) दण्ड करावा व धंदा बंद करायला लावावें.

स्त्रीधन हरण करणारास शिक्षा.

मनुः—

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः ।

ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

—अध्याय ८, श्लोक २९.

आम्ही यांचे वारस आहोंत असे म्हणून रक्षण करण्याच्या मिषानें जे बान्धव स्त्रिया जिवंत असतांनाच त्यांचें धन हरण करितात. त्यांना राजानें चोरांना सांगितलेल्या शिक्षा कराव्यात.

सुवर्णाची चोरी करणारास शिक्षा.

मनु:—

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।
 आचक्षणेन तस्तेयमेवंकर्मास्मि शाधि माम् ॥
 स्कन्धेनादाय मुसलं लगुडं वापि खादिरम् ॥
 शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥

—अध्याय ८, श्लोक ३१४-१५.

ज्यानें सुवर्णाची चोरी केली असेल त्यानें केस सोडून धांवत राजाकडे जावें व “मी ती चोरी केली आहे. मला शिक्षा कर” असें सांगावें. स्यावेळीं मुसल नांवाचें आयुध, खदिराचा दण्ड दोन्हीं आजूना तीक्ष्ण असलेली शक्ति किंवा लोखंडाचा दंड खांद्यावरून न्यावा.

नारद:—

राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
 निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥

—परिशिष्ट शेवटचे. श्लोक ४८.

सदाचरणी सज्जन लोक ज्याप्रमाणें स्वर्गाला जातात त्याप्रमाणें पातक केल्यामुळें ज्यांना शिक्षा झाली असेल ते पवित्र झाल्यामुळें स्वर्गास जाऊं शकतात.

प्रकरण सतरावें.

संग्राम.

प्रजारक्षणासाठीं युद्ध करणें.

वृद्धहारीतः—

पितेव पालयेद्भृत्यान्प्रजाश्च पृथिवीपतिः ।

प्रजासंरक्षणार्थाय संग्रामं कारयेन्नुपः ॥

—अध्याय ४, पृ. २१२, पं. ११.

राजानें पित्याप्रमाणें नोकर, चाकर व प्रजा यांचें रक्षण करावें व प्रजेचें रक्षण करण्यासाठीं प्रसंगीं युद्ध करावें.

वृद्धहारीतः—

तस्मिन्मृत्युर्भवेच्छ्रेयो राज्ञः संग्राममूर्धनि ।

मृतेन लभ्यते स्वर्गो जितेन पृथिवी त्वियम् ।

यशःकीर्तिर्विद्वद्धचर्थं धर्म्यं संग्राममाचरेत् ।

—अध्याय ४ पृ. २१२ पं १२-१३.

त्या संग्रामांत राजाला मृत्यु आला तरी श्रेयस्कर होय. युद्धांत मेल्यास स्वर्गप्राप्ति होते. जय मिळाल्यास पृथ्वीचें राज्य मिळतें. म्हणून यश व कीर्ति वाढविण्यासाठीं धर्मप्रणीत संग्राम राजानें करावा.

युद्धांतून भतीनीं परत न येण्याविषयीं.

मनुः—

संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ।

शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥

—अध्याय ७, श्लोक ८८.

युद्धांतून पळून न जाणें, प्रजेचें पालन करणें, आणि ब्राह्मणाची सेवा करणें या गोष्टी राजाला परम कल्याणकारक होत.

याज्ञवल्क्यः—

य आहवेषु वध्यन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः ।
अकूटैरायुधैर्यान्ति स्वर्गं ते योगिनो यथा ॥
पदानि ऋतुतुल्यानि भग्नेषु विनिवर्तिनाम् ।
राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम् ॥

—आ. प्र. १९, श्लोक ३५६.

जे भूमि आदिकांसाठीं शुद्ध (विषदिग्ध नाहींत अशा) आयु-
घांनीं लढत असतां पराङ्मुख न होतां युद्धांत मरण पावतात ते
योग्याप्रमाणें स्वर्गास जातात.

आपली चतुरंग सेना पराभूत झाली असतां जो राजा शत्रूच्या
सैन्यावर चाल करून जातो त्याचें प्रत्येक पाऊल अश्वमेध यज्ञ-
इतकें पुण्यकारक होतें. पाठ फिरवून पळत असतां मेलेल्यांचें सर्व
पुण्य त्यांच्या राजाला मिळतें असें मनुस्मृतींत सांगितलें आहे.

योद्ध्यांचे धर्म.

मनुः—

रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून् स्त्रियः ।
सर्वद्रव्याणि कुप्यं च यो यज्जयति तस्य तत् ॥
राज्ञश्च द्युरुद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्जितम् ।

—अध्याय ७, श्लोक. ९६—९७.

रथ, अश्व, हत्ती, छत्र, धनधान्य, पशू, स्त्रिया व सोने किंवा

रुपें याशिवाय बाकी सर्वप्रकारचे द्रव्यापैकीं जो जें जिंकील त्यालाच ते घावें. जिंकून आणलेलें उत्तम धन राजाला घावें अशी वेदाज्ञा आहे व सर्वांनीं मिळून जिंकलेलें धन राजानें सर्व योद्ध्यांना वाटून घावें.

शत्रूवर स्वारी केव्हां करावी.

मनुः—

यदा तु यानमातिष्ठेदरिश्राष्टं प्रति प्रभुः ।
 तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥
 मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपातिः ।
 फाल्गुनं वाऽथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथावलम् ॥ .
 अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्भुवं जयम् ।
 तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥

—अध्याय ७, श्लोक १८१-८२-८३.

जेव्हां शत्रूवर चाल करावयाची असेल त्यावेळीं राजानें पुढें सांगितलेल्या पद्धतीनें हळूहळू नगरीवर चढाई करावी.

पवित्र अशा मार्गशीर्ष महिन्यांत प्रस्थान करावें किंवा आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें फाल्गुन किंवा चैत्र महिन्यांत निघावें. दुसऱ्या कोणत्याही कार्ती, खातीनें जय मिळेल असें वाटेल तेव्हांच फक्त भांडण उपस्थित करून निघावें किंवा शत्रूवर संकट प्राप्त झालें असतां निघावें-

बृहत्पराशरः—

धान्येक्षुत्तृणतोयैश्च संपन्नं परमण्डलम् ।
 हीनवाहनपुंस्कं तु मत्वा तत्प्रविशेन्नृपः ॥
 मासे सहसि यात्रार्थी कृतपुण्यश्च घोषवान् ॥
 विधिवद्यानकं कुर्यात्सद्वारै रक्षयेद्बलम् ॥

—अ. १० पृ. ६२४, पं. ५-६-७-८-

शत्रूंचें राज्य, धान्य, ऊंस, गवत व पाणी यांनीं संपन्न आहे असें पाहून व वाहंनवल व पुरुषवल कर्मी आहे असें पाहून त्याच्या नगरांत प्रवेश करावा. चढाई करूं इच्छिणाऱ्या राजांनें मार्गशीर्ष महिन्यांत पुण्याहवाचन करून वाघें वाजवीत यथाशास्त्र चाल करावी; व चांगल्या घोड्याच्या योगांनें सैन्याचें रक्षण करावें.

चढाई करतांना कोणत्या प्रकारची व्यूहरचना करावी.

मनुः—

दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।

वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥

—अध्याय ७, श्लोक १८७.

ज्याप्रमाणें गरज दिसेल त्याप्रमाणें दण्डव्यूह, शकटव्यूह, वराहव्यूह, मकरव्यूह किंवा सूचिव्यूह करून चाल करावी. सर्वांपुढें सेनाध्यक्ष, मध्यें राजा, मागें सेनापति, दोन्ही बाजूस हत्ती, त्याच्या जवळ घोडे व त्याच्या बाजूला पायदळ अशा सैन्याच्या रचनेला दण्डव्यूह म्हणतात. अग्रभाग अगदीं बारीक असून शेवटीं फार मोठा असलेला शकटव्यूह. पुढचा व मागचा दोन्ही भाग बारीक असून मध्य भाग मोठा असतो त्याला वराहव्यूह म्हणतात. वराहाच्या उलट मकरव्यूह असतो. ज्यांत मुंग्याप्रमाणें मागें व पुढें सैनिक चिकटून राहतात व पुढें मोठमोठे शूर लोक असतात तो सूचिव्यूह होय.

रक्षणाकरितां सैन्याची टोळी ठेवणें.

मनुः—

गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान्कृतसंज्ञान्समन्ततः ।

स्थाने युद्धे च कुशलानभीरून्विकारिणः ॥

—अध्याय ७, श्लोक १९०.

ज्यांच्यावर आप्त पुरुषांस अधिकारी नेमलें आहे, भेरी, डंके, शंख, इत्यादिकांच्या द्वारां ज्यांनीं संकेत केलें आहेत, दवा घरून राहणें व युद्ध करणें यांत जे प्रवीण आहेत आणि जे निर्भय व भेदन पावणारे आहेत अशा सेनापतींस व बलाध्यक्षांस सर्व बाजूंस शत्रूचा पुढें प्रवेश न व्हावा व त्याची हालचाल समजावी म्हणून ठेवावें.

लढाईत मुक्काम कोठें करावा.

बृहत्पराशरः—

यत्राचलसरोरक्षा वृक्षरक्षा तु यत्र तु ।

वासं तत्र विधायैव रात्रौ रक्षेद्धनं स्वकम् ॥

—अध्याय १०, पृ. ६२४, पं. ८-९.

जेथें डोंगर, सरोवर, वृक्ष वगैरेंच्या योगानें सैन्याचें रक्षण होईल अशा ठिकाणीं वास करावा व रात्रीच्या वेळीं आपल्या धनाचें रक्षण करावें.

राजानें युद्धांत नेहमीं पद्मव्यूह करून राहावें.

मनुः—

यतश्च भयमाशंकेत्ततो विस्तारयेद्बलम् ।

पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम् ॥

—अध्याय ७, पृ. १८८.

ज्या बाजूला शत्रूचें भय अधिक वाटत असेल त्या बाजूला सैन्य वाढवावें व पद्मव्यूह करून नेहमीं राहावें. चोहोंकडून सारखें परिमण्डल धरवून राजानें मध्यें राहणें त्यास पद्मव्यूह म्हणतात.

सैन्यांत फूट पडूं न देण्याविषयीं.

बृहत्पराशरः—

निर्भेदं स्वबलं कुर्याद्धन्याच्च भिन्नचेतसम् ।

—अध्याय १०, पृ. ६२४, पंक्ति १२.

आपल्या सैन्यांत फूट पडूं देऊं नये. कोणी फितूर झालेला दिस-
ल्यास त्याला ठार मारावें.

शत्रूकडून परत आलेल्या नोकरापासून सावध राहणें.

मनुः—

शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् ।

गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥

—अध्याय ७, श्लोक १६८.

जो आपला मित्र गुप्तपणें शत्रूस मदत करतो त्याच्या बाबतींत
फार खबरदारी घेतली पाहिजे. तसेंच आपणाला सोडून शत्रूकडे
जाऊन पुनः परत आलेल्या सेवकाच्या बाबतींतही फार खबरदारी
ध्यावी. कारण हे दोघेही फार त्रासदायक शत्रू होत.

युद्धांत कोणास मारूं नये.

मनुः—

न कूटैरायुधैर्हन्याद्युद्धयमानो रणे रिपून् ।

न कर्णाभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥

न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम् ।

न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम्

न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् ।

नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥

नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम् ।

न भीतं न परावृत्तं संतां धर्ममनुस्मरन् ॥

—अध्याय ७, श्लोक ९०—९१—९२—९३.

रणांगणांत लढणाऱ्या क्षत्रियानें कूटशस्त्रानें (बाहेरच्या बाजूस तीक्ष्ण शस्त्र असतें अशा शस्त्रानें) तसेंच अग्रभागीं कर्णाचा आकार आहे अशा, विषाचा लेप दिलेला आहे अशा व ज्यांचीं अग्रें अग्नीनें तापवून लाल केलीं आहेत अशा बाणांनीं शत्रूस मारूं नये. नपूसक, ज्यानें हात जोडले आहेत, ज्यानें आपले केस मोकळे सोडले आहेत, जो खालीं वसला आहे व “ मी तुझा आहे ” असें जो म्हणत आहे अशा शत्रूला मारूं नये. जो झोंपला आहे, ज्यानें आपल्या अंगावरील कवचादि काढून ठेविलें आहे, जो नग्न झाला आहे, ज्याच्या हातांत आयुध नाही, जो युद्ध करित नाही तर केवळ युद्धचमत्कार पाहात आहे, जो दुसऱ्याशीं युद्ध करण्यांत गुंतला आहे अशा शत्रूस मारूं नये. ज्याचें खडाधि आयुध तुटलें आहे, जो शोक करित आहे, ज्याला फार जखमा झाल्या आहेत, जो भ्यालेला आहे व जो युद्धापासून पराङ्मुख झाला आहे अशांना सज्जनांचा धर्म स्मरणाऱ्या राजानें मारूं नये.

कोणत्या ठिकाणीं कशा रीतीनें युद्ध करावें.

मनुः—

स्यन्दनाश्वैः समे युद्धचेदनूपे नौद्विपैस्तथा ।

वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥

—अध्याय ७, श्लोक १९२.

सपाट भूमीवर रथ व घोडे यांच्या योगानें लढावें. जलमय प्रदेशांत हत्ती व नौका यांच्या सहाय्यानें युद्ध करावें. वृक्ष, दाट झाडी वगैरे असेल तेथें धनुष्यानें युद्ध करावें. खाच, खळगे, काटे वगैरे जेथें नसतील अशा जमिनीवर तलवार, ढाल, भाले वगैरेनें युद्ध करावें.

बृहत्पराशरः—

राज्यस्य षड्गुणान्मत्वा सन्धिविग्रहयानकान् ।
आसनं संश्रयं द्वैधं सम्यग्ज्ञात्वा समाचरेत् ॥

—अध्याय १०, पृ. ६२४, पंक्ति ११—१२.

संधि, युद्ध, स्वारी, तळ देणें, किल्याचा आश्रय करणें व सैन्याचे दोन भाग करणें हीं राज्याचीं सहा अंगें चांगल्याप्रकारें जाणून घेऊन योग्य ती व्यवस्था करावी.

लढाईचे पूर्वी प्रथम सामादि उपाय करावेत.

मनुः—

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ।

विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन ॥

अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युद्धयमानयोः ।

पराजयश्च संग्रामे तस्माद्बुद्धं विवर्जयेत् ॥

—अध्याय ७, श्लोक १९९.

साम, दान व भेद हे तिन्ही किंवा यांपैकी एखाद्याचा उपयोग करून शत्रूला जिंकण्याचा प्रयत्न करावा; युद्धाचा अवलंब मुळींच करूं नये. युद्ध करणाऱ्या राजांपैकीं जय कोणाला मिळेल आणि पराजय कोणाचा होईल हें निश्चित सांगतां येत नसल्यामुळें युद्ध टाळावें.

राजानें कुलीन राजकुलाचा उच्छेद करूं नये.

विष्णुः—

न राजकुलमुच्छिन्द्यात् । अन्यत्राकुलीनराजकुलात् ॥

—अध्याय ३, पृ. ६०, पंक्ति २.

हीन कुलांतील राजा नसेल तर केव्हांही राजकुलाचा उच्छेद करूं नये.

सामादि उपायानिं शत्रु वश होत नसल्यास लढाई करणें.

मनुः—

त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे ।

तथा युद्धचेत संयत्तो विजयेत रिपून्यथा ॥

—अध्याय ७, श्लोक २००.

पूर्वी सांगितलेले साम, दान व भेद या तीनही उपायांचा जेथें उपयोग होण्याचा संभव नाही तेथें अशाप्रकारचें युद्ध करावें कीं खातीनिं जय मिळेल.

विजय झाल्यावरचीं कर्तव्यें.

वृद्धहारीतः—

जित्वा शत्रून्महीं लब्ध्वा लब्धां यत्नेन पालयेत् ।

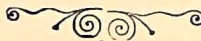
पालितां वर्धयेन्नित्यं वृद्धां पात्रे विनिक्षिपेत् ॥

—अध्याय ४, पृ. २१२, पंक्ति १९-२०.

शत्रूंना जिंकून राज्य मिळवावें, मिळालेलें राज्य प्रयत्नें करून राखावें; राखसेलें वृद्धिंगत करावें (संपत्ति वाढवावी.) व वाढलेली संपत्ति सत्पार्त्रां दान करावी.

परिशिष्ट.

प्रकरण अठरावें.

सदुपदेश.

उद्योगपर्वातर्गत धृतराष्ट्र-विदुर संवाद.

पंडित कौणास म्हणावें.

आत्मज्ञानं समारम्भस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।

यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥

अध्याय ३३, श्लोक १५. (५)

आत्मज्ञान, सत्कर्म, क्षमा व निरंतर धर्मसेवन हीं कायम राखण्या-
साठी जो पुरुषार्थापासून चलित होत नाही त्यास पंडित म्हणतात.

निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते ।

अनास्तिकः श्रद्धधान एतत्पण्डितलक्षणम् ॥

—अध्याय ३३, श्लोक १६.

प्रशस्त कर्मांचें सेवन करून निंद्य कर्मांचा त्याग करणें व आस्तिक-
बुद्धीनें गुरुवेदवाक्यावर श्रद्धा धारण करणें हें पंडितांचें लक्षण होय.

क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ऱ्हीस्तम्भो मान्यमानिता ।

यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥

—अध्याय ३३, श्लोक १७.

क्रोध, हर्ष, गर्व, लज्जाराहित्य व अहंकार हीं ज्याला आपल्या
आवश्यक कर्तव्य अर्थापासून भलतीकडे ओढून नेत नाहीत त्यालाच
पंडित म्हणतात.

यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे ।

कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥

—अध्याय ३३, श्लोक १८.

ज्याची मसलत अथवा कृत्य कोणासही समजत नाही तर कार्य
सिद्ध झाल्यावर लोकांत प्रसिद्ध होतें त्यालाच पंडित म्हणतात.

न हृष्यत्यात्मसम्माने नावमानेन तप्यते ।

गाङ्गो ऱ्हद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥

—अध्याय ३३, श्लोक २७.

जो सन्मानानें आनंदित व अपमानानें खिन्न होत नाही व गंगेच्या
ढोहाप्रमाणें ज्याचें मन शांत असतें त्याला पंडित म्हणतात.

मूर्खाचीं लक्षणें.

अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः ।

अर्थाश्चाकर्मणा प्रेषुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥

—अध्याय ३३, श्लोक ३०.

जो विद्याविहीन असतां गर्विष्ठ, निर्धन असून उदार व निंद्य कर्मानें घनप्राप्तीची इच्छा करणारा असतो त्याला ज्ञाते लोक मूर्ख म्हणतात.

स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।

मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥

—अध्याय ३३, श्लोक ३१.

जो आपल्या अर्थाचा त्याग करून दुसऱ्याच्या लाभासाठीं झटतो व मित्राकरितां करावयाच्या कामांत कपट ठेवितो त्यास मूर्ख म्हणतात.

अकामान् कामयति यः कामयानान् परित्यजेत् ।

बलवंतं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥

—अध्याय ३३, श्लोक ३२.

आपणांवर ज्यांचा भाव नाही त्यांजवर जो प्रीति करितो व जे आपणांस इच्छितात त्यांचा त्याग करितो आणि जो बलिष्ठांचा द्वेष करितो त्याला मूर्ख म्हणतात.

अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।

कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥

—अध्याय ३३, श्लोक ३३.

जो शत्रूशीं मित्रत्व ठेवितो व मित्राचा द्वेष करून नाश करितो व दुष्ट कर्मांस प्रवृत्त होतो त्यास मूर्ख म्हणतात.

श्राद्धं पितृभ्यो न ददाति दैवतानि न चार्चति ।
सुहान्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढचेतसम् ॥

अध्याय ३३, श्लोक ३५.

जो पितरांचें श्राद्ध व देवतार्चन करित नाहीं व ज्यांस निष्कपट मित्र मिळत नाहीं त्यास मूर्ख म्हणतात.

अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते ।
अविश्वस्ते विश्वसिति मूढचेता नराधमः ॥

—अध्याय ३३, श्लोक ३६.

जो बोलावल्यावांचून प्रवेश करितो, कोणी विचारल्यावांचून पुष्कळ बोलतो आणि गैरभरंवशाच्या मनुष्यावर विश्वास ठेवितो त्यास मूर्ख म्हणतात.

परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा ।
यश्च ऋध्यत्यनीशानः स च मूढतमो नरः ॥

—अध्याय ३३, श्लोक ३७.

स्वतः तसा दोषयुक्त असतां जो दुसऱ्याचे दोष काढून निंदा करितो व हातीं अधिकार नसतां कोप करितो तो अतिमूर्ख समजावा.

सत्यप्रशंसा.

एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे ।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥

—अध्याय ३३, श्लोक ४७.

ज्याप्रमाणें समुद्र तरून जाण्यास नौका, त्याप्रमाणें स्वर्गप्राप्तीचें साधन एका सत्याशिवाय दुसरें नाहीं; हे राजा, ही गोष्ट तुला माहित नाहीं काय ?

वनपर्वः—

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतं ।

अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥

सहस्र अश्वमेध यज्ञ व सत्य याची तुलना केली असतां अश्वमेध-यज्ञापेक्षां सत्य विशेष आहे.

क्षमाप्रशंसा.

क्षमा वशीकृतिर्लोकं क्षमया किं न साध्यते ।

शांतिखड्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः ॥

—अध्याय ३३, श्लोक ५०.

जगामध्ये क्षमा हें वशीकरण आहे; क्षमेच्या योगानें काय काय साध्य होत नाहीं? शांतिरूप खड्ग ज्याचे हातीं आहे त्यास दुर्जन काय करणार आहे?

अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति ।

अक्षमावान्परं दोषैरात्मानं चैव योजयेत् ॥

—अध्याय ३३, श्लोक ५१.

तृणरहित भूमीवर अग्नि पडला असतां आपोआप विझून जातो; तसें क्षमाशील पुरुषांवर दुर्जनांच्या दुष्कृतींचा कांहींएक परिणाम होत नाहीं. तर क्षमा न करणाऱ्या दुर्जनास मात्र दोष लागतात. क्षमा न करणारा मनुष्य स्वतः पापी असून दुसऱ्यासहि पाप करावयास लावतो.

न्यायानें मिळविलेल्या द्रव्याचा अपात्रीं दानानें दुरुपयोग.

न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ।

अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥

—अध्याय ३३, श्लोक ५९.

न्यायानें मिळविलेल्या द्रव्याचे दोन दुरुपयोग होतात; सत्पात पुरुषास दान न करणें हा एक, आणि कुपात्र पुरुषास दान करणें हा दुसरा.

द्वावंभसि निवेष्टव्यौ गले बध्वा दृढां शिलाम् ।
धनवंतमदातारं दरिद्रं चातपस्विनम् ॥

—अध्याय ३३, श्लोक ६०.

धनसंपन्न असतां जो दान करित नाहीं, व जो निर्धन असतां तपश्चर्या करित नाहीं त्या दोघांचे गळ्यांत भक्कम शिळा बांधून दोघांसही जळांत बुडवून टाकावें.

हरणं च परस्वानां परदाराभिमर्शनम् ।

सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषाः क्षयावहाः ॥

—अध्याय ३३, श्लोक ६५.

परद्रव्याचा अपहार, परस्त्रींचें सेवन व मित्राचा परित्याग या तीन दोषांपासून नाश प्राप्त होतो.

कामक्रोधादिकांचा त्याग.

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् ॥

—अध्याय ३३, श्लोक ६६.

काम, क्रोध, आणि लोभ हीं तीन नरकाचीं द्वारें आहेत. व तीं मनुष्याचा नाश करितात म्हणून त्यांचा त्याग करावा.

वृद्धादि चतुष्टयांचा स्वगृहीं वास.

चत्वारि ते तात गृहे वसंतु ।

श्रियाभिजुष्टस्य गृहस्थधर्मे ।

वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः ।

सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥

अध्याय ३३, श्लोक ७०.

अरे वा धृतराष्ट्रा, तूं गृहस्थधर्मांत आहेस म्हणून तुझ्या धन-संपन्न गृहांत तुझ्या जातीचा वृद्ध पुरुष, विपत्तींत असलेला कुलवान् पुरुष, निर्धन मित्र व संतानहीन भगिनी हीं चार निवास करोत; कारण वृद्ध पुरुष कुलधर्माचा उपदेश करितो. कुलीन पुरुष मुलांस आचार शिकवितो, मित्र हिताची गोष्ट सांगतो व भगिनी गृहकृत्य चांगलें करविते.

पंचाग्निसेवन.

पंचाग्नयो मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः ।

पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥

—अध्याय ३३, श्लोक ७४.

आई, बाप, अग्नि, आत्मा, आणि गुरु यांची मोठ्या यत्नानें अग्निप्रमाणें सेवा करावी.

पंचैव पूजयंल्लोके यशः प्राप्नोति केवलम् ।

देवान्पितृन्मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपंचमान् ॥

अध्याय ३३, श्लोक ७५.

देव, पितर, मनुष्य, संन्यासी, व अतिथि यांची जो सेवा करितो त्यास यश प्राप्त होतें.

ऐश्वर्येच्छूर्ने सहा दोष वर्ज करावेत.

षड्दोषाः पुरुषेणह हातव्या भूतिमिच्छता ।

निद्रा तंद्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥

—अध्याय ३३, श्लोक ७८.

निद्रा, अतिसुस्ती, भीति, क्रोध, आलस व चेंगटपणा या सहा दोषांचा ऐश्वर्येच्छूर्नी त्याग करावा.

षडेव तु गुणाः पुंसा न हातव्याः कदाचन ।

सत्यं दानमनालस्यमनसूया क्षमा धृतिः ॥

—अध्याय ३३, श्लोक ८१.

सत्य, दान, आलस्याभाव, अनसूया (गुणावर दोषारोप न करणें), क्षमा आणि धैर्य या सहा गुणांचा त्याग पुरुषानें कधींही करूं नये.

जगांत मुख्य सहा सुखें.

अर्थागमो नित्यमरोगिता च ।

प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।

वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या ।

षड्जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥

—अध्याय ३३, श्लोक ८२.

द्रव्याचा लाभ, आरोग्य, आवडती व गोड बोलणारी स्त्री, आज्ञांकित पुत्र, आणि धन देणारी विद्या हीं सहा सुखें जीवाला या जगांत आहेत.

सहांची सहांवर उपजीविका.

षडिमे षट्सु जीवंति सप्तमो नोपलभ्यते ।

चौराः प्रमत्ते जीवंति व्याधितेषु चिकित्सकाः ॥

प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजकाः ।

राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पंडिताः ॥

—अध्याय ३३, श्लोक ८४-८५.

असावध मनुष्यांवर चोरांची उपजीविका, रोग्यांवर वैद्यांची, विषयासक्तांवर स्त्रियांची, यजमानांवर उपाध्यायाची, कलह करणारांवर राजाची आणि मूर्खांवर विद्वानांची अशी सहांची सहांवर उपजीविका होते.

सहा माणसें त्वरित उपकार विसरतात.

षडेते ह्यवमन्यंते नित्यं पूर्वोपकारिणम् ।

आचार्यं शिक्षिताः शिष्याः कृतदाराश्च मातरम् ॥

नारीं विगतकामास्तु कृतार्थाश्च प्रयोजकम् ।
नावं निस्तीर्णिकांतारा आतुराश्च चिकित्सकम् ॥

—अध्याय ३३, श्लोक ८७-८८.

विद्या प्राप्त झाल्यावर शिष्य गुरूचा अपमान करितात. मुलांचें लम्ब झालें म्हणजे तो आईची प्रतिष्ठा राखीत नाहीं. विषयतृप्ति झाल्यावर पुरुष बायकोची आस्था ठेवीत नाहीं. काम झालें म्हणजे काम करून देणाराची गरज राहात नाहीं. नदीतील कठाण मार्ग तरून गेल्यावर नावेची अपेक्षा लोक ठेवीत नाहींत; आणि रोग बरा झाल्यावर रोगी वैद्याची गरज बाळगीत नाहींत. हे सहा उपकार करणारांची अवज्ञा करितात.

आठ गुणांनीं पुरुषाचा उदय.

अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च ।
पराक्रमश्चावहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥

—अध्याय ३३, श्लोक ९९.

बुद्धि, कुलीनता, इंद्रियनिग्रह, शास्त्राभ्यास, शौर्य, परिमित माषण, यथाशक्तिदान आणि कृतज्ञता, या आठ गोष्टींनीं पुरुष उदयास येतो.

दहा पुरुष धर्म जाणत नाहींत.

दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान् ।
मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥
त्वरमाणश्च लुब्धश्च भीतः कामी च ते दश ।
तस्मादेतेषु सर्वेषु न प्रसज्जेत पंडितः ॥

—अध्याय ३३, श्लोक १०१-१०२.

मत्त म्हणजे मद्यपानानें मातलेला, प्रमत्त म्हणजे विषयासक्तमुळें इतर कामाकडे दुर्लक्ष करणारा, उन्मत्त म्हणजे अपस्मारादि रोगानें बेशुद्ध झालेला, थकलेला, रागावलेला, भुकेलेला, अतित्वरा करणारा, लोभी, भ्यालेला आणि कामानें पीडित, असे दहा पुरुष धर्माला जाणत नाहींत; म्हणून पंडितानें त्यांच्या ठिकाणीं आसक्त होऊं नये.

धुरंधर पुरुष.

प्राप्यापदं न व्यथते कदाचिदुद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।
दुःखं च काले सहते महात्मा धुरंधरस्तस्य जिताः सपत्नाः ॥

—अध्याय ३३, श्लोक १०७.

संकट प्राप्त झालें असतां जो दुःख करित नाहीं, जो लक्षपूर्वक उद्योग करितो आणि प्रसंगीं दुःख सहन करितो तो महात्मा पुरुषा-
ग्रणी होऊन सर्व शत्रूंना जिंकितो.

श्रेष्ठ कोणास म्हणावें.

दंभं मोहं मत्सरं पापकृत्यं राजद्विष्टं पैशुनं पूगवैरम् ।
मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादं यः प्रज्ञावान् वर्जयेत्स प्रधानः ॥

—अध्याय ३३, श्लोक ११५.

दोंग, मोह, मत्सर, पाप, राजद्वेष, चहाडी, समाजार्शी वैर, आणि मत्त व उन्मत्त अशा दुर्जनांशीं भांडण इतक्या गोष्टी जो वर्ज करितो तो श्रेष्ठ समजावा.

भ्रमराप्रमाणें द्रव्यग्रहण.

यथा मधु समादत्ते रक्षन् पुष्पाणि षट्पदः ।
तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ॥

—अध्याय ३४, श्लोक १७.

ज्याप्रमाणें अमर पुष्पाचें रक्षण करून त्यांतील मध ग्रहण करितो, त्याप्रमाणें मनुष्यांचें रक्षण करून त्यांपासून द्रव्यप्राप्ति करून घ्यावी.

पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।

मालाकार इवारामे न यथांगारकारकः ॥

—अध्याय ३४ श्लोक १८.

माळ्याप्रमाणें फुलें फुलें मात्र तोडावीं, मूळ तोडूं नये. कोळसे करणारा जसें झाड समूळ तोडून टाकितो तसें करूं नये.

दुसऱ्याचा हेवा केल्यापासून नुकसान.

य ईर्षुः परचित्तेषु रूपे वीर्ये कुलान्वये ।

सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनंतकः ॥

—अध्याय ३४, श्लोक ४२.

दुसऱ्याचें धन, रूप, बळ, कुल, सुख, ऐश्वर्य आणि प्रतिष्ठा यांचा जो हेवा करितो त्याच्या दुःखास अंत नसतो.

दृश्यंते हि महात्मानो वध्यमानाः स्वकर्मभिः ।

इंद्रियाणामनीशत्वाद्राजानो राज्यविभ्रमैः ॥

—अध्याय ३४, श्लोक ६९.

इंद्रियें स्वाधीन नसल्यामुळें मोठे महात्मे पुरुषही (संसारांत) बद्ध होतात, आणि राजेही त्याचकारणानें राजविलासांनीं बद्ध होतात.

आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।

वाक् चैव गुप्तदानं च नैतान्यंत्येषु भारत ॥

—अध्याय ३४, श्लोक ७३.

हे धृतराष्ट्रा ! आत्मज्ञान, स्थिरता, सहनशीलता, नित्य धर्म-सेवन, गुप्तभाषण व गुप्तदान हे गुण नीच मनुष्यांचे अंगी वसत नाहीत.

वाग्वाणापासून मर्मभेद.

वाक्सायका वदन्नान्निष्पतंति यैराहतः शोचति राज्यहानि ।
परस्य नामर्मसु ते पतंति तान्पंडितो नावसृजेत्परेभ्यः ॥

—अध्याय ३४, श्लोक ८०.

वाग्वाण मुखांतून निघतात. ते ज्यास लागतात तो रात्रंदिवस शोक करितो. ते वाण दुसऱ्याचा मर्मभेद केल्याशिवाय राहात नाहीत. यासाठी पंडितानें कोणावरही वाग्वाण सोडूं नयेत.

धर्माचे अष्टविध मार्ग.

इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा घृणा ।

अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥

—अध्याय ३५, श्लोक ५६.

यज्ञ, अध्ययन, दान, तप, सत्य, क्षमा, दया व लोभाचा अभाव हा धर्माचा अष्टविध मार्ग सांगितला आहे.

भावी सुखोपाय.

दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ॥

अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् ॥

—अध्याय ३५, श्लोके ६७.

दिवसास असें काम करावें कीं, जेणेंकरून रात्री सुखानें वास होईल. (सुख होईल). आठ महिने पावेतो असें काम करावें कीं, जेणेंकरून चातुर्मासांत सुख होईल.

पूर्वे वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ।

यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥

—अध्याय ३५, श्लोक ६८.

पूर्ववयांत असें आचरण करावें कीं, जेणेंकरून वृद्धपणांत सुख होईल. व सर्व आयुष्यभर असें काम करावें कीं, जेणेंकरून मरणानंतर सुख होईल.

सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥

—अध्याय ३५, श्लोक ७४.

शूर, विद्वान् आणि सेवाभिज्ञ असे तीन पुरुष सुवर्णसंपन्न पृथ्वीतील संपत्तीचा उपभोग घेतात.

नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी ।

न चाभिमानी न हीनवृत्तो रूक्षां वाचं रुषतीं वर्जयति ॥

—अध्याय ३६ श्लोक ६.

कोणावर रागानें ओरडूं नये, दुसऱ्याचा अपमान करूं नये, मित्रद्रोह करूं नये; किंवा नीचाची सेवा करूं नये; अभिमान, नीच वर्तन स्नेहरहित व क्रोधयुक्त भाषण यांचा परित्याग करावा.

उत्तम पुरुषाचें लक्षण.

भावमिच्छति सर्वस्य नाभावे कुरुते मनः ।

सत्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपुरुषः ॥

—अध्याय ३६, श्लोक १६.

जो सर्वांचें कल्याण इच्छितो, कोणाचेंही अकल्याण करण्याकडे मन लावीत नाही, खरें बोलतो व दयाशील असून इंद्रियनिग्रह कारितो तो उत्तम पुरुष समजावा.

कुलास भ्रष्टता.

ब्राह्मणानां परिभवात्परिवादाच्च भारत ।

कुलान्यकुलतां यान्ति न्यासापहरणेन च ॥

—अध्याय ३६, श्लोक २७.

हे भरतश्रेष्ठा ! ब्राह्मणांचा अनादर केल्यामुळे, त्यांची निंदा केल्यानें व दुसऱ्याची ठेव बुडविल्यानें कुळें भ्रष्ट होतात.

सद्वर्तनाच्चं महत्त्व.

वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्वित्तमेति च याति च ।

अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ॥

—अध्याय ३६, श्लोक ३०.

सद्वर्तन कायम राखण्यासाठीं मनुष्यानें प्रयत्न करावा. कारण धन गेलें तरी पुन्हां मिळते.

साधूंच्या घरीं चार वस्तु नेहमीं असतात.

तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनुता ।

सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

—अध्याय ३६, श्लोक ३४.

तृणासन, भूमि, जल आणि चौथें प्रिय भाषण; या चार पदार्थांची साधूंच्या गृहांत उणीव कधीही पडत नाही.

सुखं च दुःखं च भवाभवौ च ।

लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।

पर्यायशः सर्वमेते स्पृशन्ति ।

तस्माद्धीरो न च हृष्येन्न शोचेत् ॥

—अध्याय ३६, श्लोक ४७.

सुख, दुःख, उत्कर्ष, अपकर्ष, लाभ, हानि, जन्म आणि मरण हीं अनुक्रमानें सर्वांच्या मागें लागलीं आहेत; यासाठीं ज्ञाहाण्यानें यां-विषयीं हर्ष व शोक मानूं नये.

चौदा प्रकारच्या दोषानें पुरुष निंद्य होतो.

यश्चाशिष्यं शास्ति वै यश्च तुष्ये-

द्यश्चातिवेलं भजते द्विषन्तम् ॥

यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं ।

यश्चावलो बलिना नित्यवैरी ॥

अश्रद्धानाय च यो ब्रवीति ।

यश्चाकाम्यं कामयते नरेद्र ॥

बद्ध्वाऽवहासं श्वशुरो मन्यते यो ।

बद्ध्वाऽवसन्नभयो मानकामः ॥

परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीजं ।

स्त्रियं च यः परिवदतेऽतिवेलम् ॥

यश्चापि लब्ध्वा न स्मरामीति वादी ।

दत्त्वा च यः कथति याच्यमानः ॥

यश्चासतः सत्त्वमुपानयीत ।

एतान्नयांति निरयं पाशहस्ताः ॥

—अध्याय ३७, श्लोक ३-४-५-६,

ते चौदा पुरुष हे आहेतः—१ जो कुशिष्यास विद्यादान करितो. २ अल्प लाभांत आनंद मानितो. ३ शत्रूंचें अतिकाल सेवन ठेवून कल्याणाची इच्छा धरितो. ४ कुलीन असतां अनुचित कर्म करितो. ५ दुर्बल असतां बलाढ्याशीं नित्य वैर करितो, ६ श्रद्धाविहीनास बोध करितो. ७ जिची इच्छा करूं नये अशा वस्तूवर वासना ठेवितो. ८ सुनेशीं थड्या व विनोद करणें ज्यास आवडतें. ९ सुनेच्या पितरादिकांनीं आपणांस संकटांतून मुक्त केलें असतां त्यांपासून

मानप्राप्तीची इच्छा धरितो. १० परस्त्रीचें ठायीं गर्भाधान करितो. ११ जो स्वस्त्रीला वारंवार कठोर शब्दांनीं ताडन करतो. १२ वस्तु प्राप्त झाली असतांही स्मरण नाहीं असें बोलतो. १३ तीर्थादिकांचे ठायीं देईन असें वचन देऊन घरीं आल्यावर दान न करितां बढाईं करितो व १४ जो दुष्टांचें साधुत्व अथवा मिथ्या वस्तूचें सत्यत्व सिद्ध करितो. हे पुरुष मूर्ख समजावेत.

मनुष्याच्या आयुष्यहानीचीं कारणें.

अतिमानोऽतिवादश्च तथाऽत्यागो नराधिप ।

क्रोधश्चात्मविधित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि षट् ॥

एत एवासयस्तीक्ष्णाः कृन्तन्त्यायूंषि देहिनाम् ।

एतानि मानवान्घ्नन्ति न मृत्युर्भद्रमस्तु ते ॥

—अध्याय ३७ श्लोक १०—११.

अतिमान, अतिवाद, अत्याग, क्रोध, स्वोदरपरायणत्व (आपलेंच पोट भरण्याची इच्छा), आणि मित्रद्रोह हीं सहा तीक्ष्ण खड्गाप्रमाणें आहेत; तींच मनुष्याच्या आयुष्याचें छेदन करून त्याचा नाश करितात. मृत्यु नाश करित नाहीं. हे धृतराष्ट्रा ! तुझे कल्याण असो.

सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥

—अध्याय ३७, श्लोक १५.

हे राजा ! नेहमीं प्रिय बोलणारे पुरुष पुष्कळ असतात, पण अप्रिय परंतु हितकारक असें भाषण करणारा व तें मान्य करणारा पुरुष विरळा.

द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं नृणाम् ।

तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥

—अध्याय ३७, श्लोक १९.

पूर्वकाळांत घूत अत्यंत वैर करणारे आहे असे अनुभवास आले.
यासाठी बुद्धिवान् मनुष्याने खेळ म्हणून सुद्धा घूत करूं नये.

परिमित भोजनापासून सहा गुण.

गुणाश्च पण्णितभुक्तं भजन्ते आरोग्यमायुश्च बलं सुखं च ।
अनाविलं चास्य भवत्यपत्यं न चैनमाद्यून इति क्षिपन्ति ॥

--अध्याय ३७, श्लोक ३४.

परिमित भोजन करणारास सहा गुण प्राप्त होतात. ते--आरोग्य,
दीर्घायुष्य, बळ, सुख, निरोगी संतती हे पांच व साहावे म्हणजे हा
बहुभोजी (खादाड) आहे असे कोणी त्यास म्हणत नाही.

अकर्मशीलं च महाशनं च लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसम् ।
अदेशकालज्ञमानिष्ट्वेपमेतान्गृहे न प्रतिवासयेत ॥

--अध्याय ३७, श्लोक ३५.

कर्म न करणारा, बहुभोजी, लोकद्वेष्या, मोठा कपटी, क्रूर, देश
व काल न जाणणारा, भलताच वेष घेणारा, अशा पुरुषास घरांत
राहू देऊं नये.

सर्पश्चाग्निश्च सिंहश्च कुलपुत्रश्च भारत ।

नावज्ञेया मनुष्येण सर्वे ह्येतेऽतितेजसः ॥

--अध्याय ३७, श्लोक ५९.

हे भरतश्रेष्ठा ! सर्प, अग्नि, सिंह, आणि कुलवान् पुरुष यांची
अवज्ञा करूं नये, कारण यांचें तेज विलक्षण असतें.

वडिलांस नमस्कार करणें.

ऊर्ध्वं प्राणा हुत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥

--अध्याय ३८, श्लोक १.

वृद्धः पुरुष प्राप्त ज्ञाला असतां तरुण पुरुषाचे प्राण जाऊं लागतात पण त्यास उद्धारपन देऊन नमस्कार केला म्हणजे ते पुन्हां ठिकाणी येतात.

स्त्रियांचें रक्षण.

पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः ।

स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्षया विशेषतः ॥

—अध्याय ३८, श्लोक ११.

भाग्यवान् व पुण्यशाली स्त्रिया गृहाला दीपाप्रमाणें शोभा देणाऱ्या असतात असें सांगितलें आहे. यासाठीं त्यांचा सत्कार करावा.

दैवतेषु प्रयत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च ।

नियंतव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च ॥

—अध्याय ३८, श्लोक ३०.

देव, राजा, ब्राह्मण, वृद्ध, बालक, आणि रोगी यांजविषयीं क्रोध आला तरी तो प्रयत्न करून नेहमीं दावावा.

निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम् ।

कीर्तिं च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ॥

—अध्याय ३८, श्लोक ३१.

निरर्थक कलह करूं नये, हें काम मूर्खांचें आहे. यानें लोकांत कीर्ति होऊन अनर्थ प्राप्त होत नाही.

विद्याशीलवयोवृद्धान् बुद्धिवृद्धांश्च भारत ।

धनाभिजातवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते ॥

—अध्याय ३८, श्लोक ३४.

विद्या, सुस्वभाव, वय, बुद्धि, धन आणि कुळ इतक्यांनीं जे श्रेष्ठ असतात त्यांची मूर्ख पुरुष नित्य अवज्ञा करितो.

अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ।

अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ॥

—अध्याय, ३८ श्लोक ३५.

नाचि वर्तन करणारा, शहाणपणा नसणारा, ईर्ष्या करणारा, अधार्मिक, कडू भाषण करणारा, व संतापी, इतक्या मनुष्यांवर त्वरित संकटें प्राप्त होतात.

अविसंवादनं दानं समयस्याव्यतिक्रमः ।

आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वाक् ॥

—अध्याय, ३८ श्लोक. ३६

अप्रिय भाषण न करितां दान करणें, प्रतिज्ञा सत्य करणें, व विचारानें गोड भाषण करणें यामुळें सर्व प्राणी आपलेसे होतात.

संपत्तिप्राप्तीचीं साधनें.

धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्टुरा ।

मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ॥

—अध्याय, ३८ श्लोक. ३८

धैर्य, शांति, इंद्रियनिग्रह, निर्मलता, दया, प्रियभाषण व मित्रांचा द्रोह न करणें या सात गुणांच्या योगानें संपत्ति वाढते.

ज्ञातिमैत्री.

सम्भोजनं सङ्कथनं सम्प्रीतिश्च परस्परम् ।

ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कदाचन ॥

ज्ञातयस्तारयन्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च ।

सुवृत्तास्तारयन्तीह दुर्वृत्ता मज्जयन्ति च ॥

—अध्याय ३९, श्लोक २४—२५.

ज्ञातींत एकत्र बसून भोजन करणें, गोष्टी सांगणें, परस्परांवर प्रीति दाखविणें, हीं अवश्य केलीं पाहिजेत; यांत विरोध नसावा.

ज्ञातीच तारणाऱ्या व ज्ञातीच मारणाऱ्या असतात; ज्ञातींत सदा-

चरणीं पुरुष असतात ते तारितात व दुराचारी असतात ते मारितात.

सन्मित्र-लक्षण.

कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिकम् ।

जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्यां मित्रमत्यागि चेष्यते ॥

—अध्याय, ३९ श्लोक. ५१

कृतज्ञ, धार्मिक, सत्यवादी, उदारमनाचा दृढ प्रीति करणारा, जितेन्द्रिय, भ्र्यादेनें चालणारा, व त्याग न करणारा असा मित्र असावा.

आयुष्यवर्धक गोष्टी.

मार्दवं सर्वभूतानामनसूया क्षमा धृतिः ।

आयुष्याणि बुधाः प्राहुर्मित्राणां चाविमानना ॥

—अध्याय, ३९ श्लोक. ५३

सर्व प्राण्यांवर दया, गुणाचें ठिकाणीं दोषारोप न करणें, क्षमा, धैर्य व मित्राचा अपमान न करणें, हीं आयुष्य वाढविणारीं आहेत. असें पंडितांनीं सांगितलें आहे.

उद्योगानें लक्ष्मीप्राप्ति.

अनिर्वेदः श्रियो मूलं लाभस्य च शुभस्य च ।

महान्भवत्यनिर्विण्णः सुखं चानन्तमश्नुते ॥

अध्याय, ३९ श्लोक. ५८

दीर्घोद्योग, हें लक्ष्मी, लाभ व कल्याण यांचें मूल होय; जो दीर्घोद्योगी आहे तो मोठेपणा पावून अनंत सुखाचा उपभोग घेतो.

अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।

रतिपुत्रफला भार्या दत्तभक्तफलं धनम् ॥

—अध्याय, ३९ श्लोक. ६५

वेदाचें-फळ अग्निहोत्रादिक, शास्त्राध्ययनाचें फळ-सुखभाव व सद्द-
र्तेन, भार्येचें फळ-संभोग व पुत्रप्राप्ति आणि द्रव्याचें फळ-दान आणि
उपभोग आहेत.

अग्नि उपासना.

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥१॥

इत्थं विश्वस्य हेतुः स्यादग्निहोत्री पुमानिह ।

देवानां जननीतुल्यः प्रोक्तोयं वेदवादिभिः ॥२॥

—अध्याय, ३ श्लोक. ७६

अग्निहोत्र्यानें अग्नीमध्ये यथाविधि टाकलेली आहुति आदित्यास प्राप्त होते. (कारण सूर्य किरणांच्या द्वारा रसाचें वर आकर्षण करीत असतो हें सर्वप्रसिद्ध आहे.) मग आदित्यापासून वृष्टि होते, वृष्टीच्या-योगानें अन्न उत्पन्न होतें व अन्नाच्या द्वारा प्रजा निर्माण होते.

अशा रीतीनें अग्निहोत्र करणारा मनुष्य जगाच्या स्थितीचें कारण होतो. म्हणून तो देवांना आई सारखा वाटतो असे वेद जाणणारे म्हणतात. ज्याप्रमाणें आईपासून मुलांना सुख होतें त्याप्रमाणें अग्निहोत्र्याच्या यज्ञादिक्रियामुळे देवांना सुख होतें.

धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पंचमः ।

पंच यत्र न विद्यंते न तत्र दिवसं वसेत् ॥

ग्रामांत धनिक, अग्निहोत्री, राजा, नदी व वैद्य हीं पांच नसल्यास त्या ग्रामांत एक दिवसही राहूं नये.

वृद्धोपासना.

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि सम्प्रवर्धन्ते कीर्तिशायुर्यशो बलम् ॥

—अध्याय ३९, श्लोक ७५.

सर्वास नम्रपणें नेहमीं भेटणारा आणि निरंतर वृद्धांची सेवा करणारा अशा पुरुषाचें आयुष्य, यश, कीर्ति व बल हीं वृद्धिंगत होतात.

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१	१८	नसतां	नसता
१	१९	सता	असता
५	२३	करावें	करावे
७	१९	पृथृतु	पृथुस्तु
७	२४	निमियांचा	निमि यांचा
८	८	आाण	आणि
११	१६	घृतविन्दुरिवाम्भसि	घृतविन्दुरिवाम्भसि
१२	४	स्वर्ग	स्वर्गे
१६	१४	नृदुर्ग बा	नृदुर्गे
२७	१५	घेणाऱ्याचें	देणाऱ्याचें
२७	१५	नांव व शक	नांव व सहीचा शक

अग्नि उपासना.

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
 आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥१॥
 इत्थं विश्वस्य हेतुः स्यादग्निहोत्री पुमानिह ।
 देवानां जननीतुल्यः प्रोक्तोयं वेदवादिभिः ॥२॥

--अध्याय, ३ श्लोक. ७६

अग्निहोत्र्यानें अग्नीमध्यं यथाविधि टाकलेली आहुति आदित्यास प्राप्त होते. (कारणं सूर्य किरणांच्या द्वारा रसाचें वर आकर्षण करीत असतो हें सर्वप्रसिद्ध आहे.) मग आदित्यापासून वृष्टि होते, वृष्टीच्या-योगानें अन्न उत्पन्न होतें व अन्नाच्या द्वारा प्रजा निर्माण होते.

अशा रीतीनें अग्निहोत्र करणारा मनुष्य जगाच्या स्थितीचें कारण होतो. म्हणून तो देवांना आई सारखा वाटतो असे वेद जाणणारे म्हणतात. ज्याप्रमाणें आईपासून मुलांना सुख होतें त्याप्रमाणें अग्निहोत्र्याच्या यज्ञादिक्रियामुळे देवांना सुख होतें.

धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पंचमः ।

पंच यत्र न विद्यंते न तत्र दिवसं वसेत् ॥

ग्रामांत धनिक, अग्निहोत्री, राजा, नदी व वैद्य हीं पांच नसल्यास त्या ग्रामांत एक दिवसही राहूं नये.

वृद्धोपासना.

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि सम्प्रवर्धन्ते कीर्तिरायुर्यशो बलम् ॥

--अध्याय ३९, श्लोक ७५.

सर्वास नम्रपणें नेहमीं भेटणारा आणि निरंतर वृद्धांची सेवा करणारा अशा पुरुषाचें आयुष्य, यश, कीर्ति व बल हीं वृद्धिंगत होतात.

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१	१८	नसतां	नसता
२	१९	सता	असता
५	२३	करावें	करावे
७	१९	पृस्थतु	पृथुस्तु
७	२४	निमियांचा	निमि यांचा
८	८	आण	आणि
११	१६	घृतविन्दुरिवाम्भसि	घृतविन्दुरिवाम्भसि
१२	४	स्वर्ग	स्वर्गे
१६	१४	नृदुर्ग बा	नृदुर्ग
२७	१५	घेणाऱ्याचें	देणाऱ्याचें
२७	१५	नांव व शक	नांव व सहीचा शक

श्रीप्रवरातीर परिसरालंकरणीभूत संगमनेरक्षेत्र निवासी
महामहोपाध्याय श्रीतस्मार्तकर्ममार्तंड
वामन श्रीधरशास्त्री अग्निहोत्री.

